

845978

A

MAGYAR PHILOSOPHIA FEJLŐDÉSE
ÉS AZ AKADÉMIA

ÍRTA

KORNIS GYULA

(BEMUTATTA A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1926. FEBRUÁR 22-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉBEN)

BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1926

A
MAGYAR PHILOSOPHIA FEJLŐDÉSE
ÉS AZ AKADÉMIA

ÍRTA
KORNIS GYULA

(BEMUTATTA A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1926. FEBRUÁR 22-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉBEN)

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1926

845978

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
1926 1156

A philosophiának jóval szélesebbkörű, egyetemesebb természetű s mélyebb jelentősége van egy nemzet lelkének és műveltségének formálásában, mint egy-egy szaktudomány-nak. A szellemi erőknél abban a kibontakozásában, melyet kultúrának nevezünk, minden korszakban sokféle vallási erkölcsi, tudományos, jogi, művészeti, gazdasági törekvés és áramlat egymáson keresztül-kasul kavargat. Az új ismeretek, értékelő állásfoglalások, irányzatok, vágyódások először önkénytelenül, ösztönösen, tudatosság nélkül bukkannak fel s szivárognak tovább a lelkekben. Minthogy azonban a megszilárdult hagyománnyal, de meg egymással is többé-kevésbé ellentétben vannak, ez az ellentét nemsokára kipattantja annak szükségét, hogy a kor új ismerete és értékfelfogása tudatos vizsgálat, elvi tisztázás tárgya legyen. Így a kor kultúrája öneszméletre ébred, öntudatosá akar válni. Ez a törekvés a kor philosophiájában bontakozik ki: ebben ölt tudatos, elvszerű, logikailag igazolt s rendszeres formát mindaz, ami a korszak homályos lelki hátterében, önkénytelenül feltörő szellemi szükségleteiben, irracionális érzelmi mélységeiben, ösztönszerűen megfordult értékelő állásfoglalásában és akarati irányában öntudatlanul és amorph módon már ott lappang. Egy-egy időszak uralkodó philosophiai áramlata, a lelkeket magával ragadó gondolatsodra, tipikus philosopháló iránya az élet és történet tovahömpölygő árjának nem vakesete, hanem mélyen benne gyökerezik a kor szellemi alkatában, kultúrai és politikai tartalmában és vágyaiban.

Az uralkodó philosophiai áramlatok és rendszerek ebből

a szempontból nem is egyebek, mint a kor lelkének és kultúrájának mintegy rendszeres fogalmi megformulázásai. Szerepük azonban ebben nem merül ki. A kultúra meglévő szellemi tartalmán túl is haladnak, ezt tovább fejlesztik, amikor új életeszmenyeket szerkesztenek, amelyek szerint a társadalom életét átformálni iparkodnak. A philosophiai eszmék így közvetve nagy gyakorlati jelentőségűek is: a philosophia valóságos kultúrhatalomná, történeti mozgóerővé emelkedik. A történet világánál egészen szembeötlők azok a finom szálak, melyek a társadalmi, politikai, jogi s művészeti átalakulásokat a philosophiai eszmékkel összekötik. Ezek nem maradnak meg az elmélet szűk és hideg körében, hanem népszerű formában fokozatosan a tömegek lelkébe is beszivárognak s a társadalom átalakulásának hatalmas történeti rúgóivá acélosodnak.

Amikor Akadémiánk megalakul, egészen tudatában van a philosophia elméleti-tudományos, másrészt gyakorlati-életformáló s közművelődési jelentőségének. Külön philosophiai osztályt szervez; több pályatételt tűz ki, melyek éppen a philosophiának a nemzet szellemi életében játszott szerepére vonatkoznak: kiadványainak jelentékeny része az első két évtizedben philosophiai természetű. Ha majd a következőkben vázolni fogjuk az Akadémiánkon jelentkező philosophiai áramlatokat, látni fogjuk, hogy egyrészt híven tükrözik vissza az egyes korszakok egyetemes philosophiai irányait, másrészt, főképp a refor-mkorszakban s az absolutismus idején, a legszorosabban egybeforznak a nemzeti szellemmel s ennek életfeltételeivel.

I.

A Magyar Tudós Társaság eszméje eredetileg, a XVIII. század vége felé, egy philosophiai jellegű mozgalomnak, a felvilágosodási irányzatnak gyümölcse. Azokat, akik nálunk először sürgetik az Akadémia felállítását (Bessenyei, Aranka, Révai, Kazinczy stb.) az a gondolat serkenti, hogy Magyarországon addig nem támadhat komoly felvilágosodás, míg nincsen hazai nyelven művelt magyar tudományosság. Évtizedek multán, Ferenc császár absolutismusának korában, az

akadémiai eszméről ez az aufklärista-philosophiai szülőbu-
rok leválik s a nyelvművelő feladat marad meg, mint legfőbb
cél, az a gondolat, mely valamennyi nemzeti akadémiának
szülőanyja Richelieu *Académie française*-étől a bukaresti *Aca-*
demia Româna-ig. Amikor félszázados küzdelem után az Aka-
démia megszületik, 1830-iki alapszabályai e célt így tűzik ki :
«A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szépművészsé-
gek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimíveltetésére igyek-
szik egyedül. A hazai nyelvet egész gonddal csinosabbá és
gazdagabbá fogja tenni.»

Ez a célkitűzés szabja meg az első években a Tudós Tár-
saság philosophiai osztályának munkásságát is. Ekkor még
a Társaság hat «tudomány-osztályból» áll, melyek hierar-
chiájában a nyelvtudományi osztály után a philosophiai kö-
vetkezik, s így független a történetírási, másrészt törvénytudo-
mányi osztályoktól. Az első nagygyűlés valamennyi osztály elé
azt a sürgős feladatot tűzi ki, hogy «szedjék össze régibb és
újabb könyvekből tudományuk műszavait, s adják be betű-
rendben». Így születik meg 1834-ben a *Philosophiai Műszótár*.

Mi az oka annak, hogy a Tudós Társaság legelőször egy
philosophiai műszótárral siet a magyar philosophálás ügyén
lendíteni? A csekély számú magyar philosophiai munkák tel-
jes nyelvi anarchiája. Az 1790-iki országgyűlés viharos nyelvi
mozgalma óta a nemzet legjobbjai egyre sűrűbben követelik
a közép- és főiskolák magyar tanítási nyelvét a holt deák
helyett, mert addig nem születhetik meg s terjedhet a magyar
tudományosság, míg az iskolák nyelve a latin. Azonban mind
a bécsi hatalom, mind a constitutió életét a deák nyelv ural-
mához kötő conservatív nemesség ezzel szembe azt a kifo-
gást szegezte, hogy a magyar nyelv még egészen fejletlen, a
tudományos fogalmak kifejezésére még teljesen alkalmatlan.
Nincsen szilárdan kialakult magyar tudományos műnyelv. Ha
ennek a szemrehányásnak jogosultságát valamely tudomány-
kör művelői, akkor legjobban a philosophia képviselői vol-
tak kénytelenek elismerni. Kant buzgó híve, Márton István
pápai professzor már 1796-ban hangoztatja, hogy «a philo-
sophusoknak kötelessége az, hogy . . . a sokféle vont értelmű
szókat bizonyos s meghatározott értelemhez kössék». ¹ Pa-

naszkodik, hogy minduntalan kénytelen a magyar nyelvet «a régen megdöglött deáknyelv szavaival keverni». Siratja Apáczait, hogy a mesterszavak hiánya miatt érzett nyomorúságában nem tudja föltámasztani. Nincsen szilárd philosophiai műnyelvünk, mindenki maga alkot magának egyet. Ennek okát Márton abban látja, hogy nem alakult meg még egy magyar tudós társaság, mely a nyelvi kérdésben mintegy törvényhozói joggal volna felruházva, mint a francia akadémia. Most megint megbukott a tudós társaság eszméje, melyet Bessenyei annyi hévvel sürgetett, s ez «mindenkor fel ér edgy várnai s mohátsi veszedelemmel». A magyarul írni kezdő philosophusok ötletszerűen rakásszámra gyártották minden egyes fogalomra az új terminusokat, s nem volt tudományos testület, mely tekintélyével egy-egy szerencsésebb új szó értelmét megszilárdíthatta volna. Ennek hiányában a magyar tudós makacssága a maga egyéni mesterszavához ragaszkodott s nem volt hajlandó a jobbat használni, csak azért, mert másé. «Készebb éhel meghalni, mint az olyan sült galambot éhes korában is megenni, amit nem edgy társaság lők szájába.»

A nyelvújítás lázában philosophiai műnyelvünknek ez a kóros állapota, mely a különben is gyéien megjelenő philosophiai munkákat teljesen érthetlenné silányította, a XIX. század elején csak fokozódott. Volt ugyan néhány philosophusunk (Köteles Sámuel, Sárvári Pál, Ercsei Dániel), «aki az új szófabrikansok mívhelyében keveset forgott,»² azonban a legtöbb (Ruszek József, Fejér György, Imre János stb.) szittyá purismussal szinte hazafias életcéljának tekintette a külön magyar philosophiai nyelv megteremtését, vagy legalább «csinosítását». Némelyik, ahelyett, hogy egy-egy fogalomra egy-egy szót iparkodott volna megrögzíteni s így pontos jelentésű műszóvá szilárdítani, abban lelte örömét és büszkeségét, hogy ugyanarra a fogalomra egymaga hat-hét szót gyártott. Verseghy *Lexicon terminorum technicorum*-a (1826) még csak növelte a bábeli zürzavart.

Az Akadémia *Philosophiai Műszótára* sem volt alkalmas a zavar megszüntetésére. Lemondott ugyanis az irányításról, melyet már 1796-ban Márton István egyedül tőle várt; nem

tett egyebet, mint a már egyes íróktól egyénileg használt, bármennyire hasznavehetetlen műszókat sorban lenyomatta, hogy a magyar philosophusok «könnyebben láthassák együtt e gyűjteményben az eddig megkísértett magyar elnevezéseket s összehasonlításból kivehessék, mellyik tudós találta el a kiteendőt szerencsésebben». Maga az Akadémia őrizkedett minden kritikától vagy javaslattól; anyagot óhajtott nyújtani, hogy «lehető köz megegyezéssel» forrjon ki a helyes magyar philosophiai műnyelv. Hogy milyen súlyos feladat volt száz évvel ezelőtt magyarul philosophálni, annak bizonyosságára csak néhány példát iktatok ide, egy pár alapvető philosophiai fogalmat, melyekre nézve néha 15—20 magyar szó forgalmát tárja elénk a *Philosophiai Műszótár*. A *conceptus*: fogás, fogat, elmefogás, észfogás, észfogat, képzet, képzelet, megfogás, megfogat, fogony, fogalom, értemény, gondolat összefogás. A *conscientia*; eszmélés, lelkiésmélet, észbevétel, megtudás, észmélés, észmélet, tudalom, öntudat, öntudomás, önérzés, önbírálat stb. Az *individuum*: egylek, egyded, egyed, különd, különöy, magány, önnözet, eggyvedmény, eggyed, egymí, egymiség, rideg személy, rideg való, egyén. A *metaphysicus*-ra a száz év előtti magyar philosophus szótárunkból három szó közül választhatott: érzék-túlnok, érzék-túlász és mélyeszmedő. Az utóbbi szavak Imre Jánostól, a philosophiának a pesti egyetemen működő tanárától valók, aki a philosophia ügyében ekkor vezető szerepet játszik. Szerencse, hogy az Akadémia a *Philos. Műszótár* összeállításában semleges álláspontra helyezkedett, mert ha irányító befolyást óhajt gyakorolni, valószínűleg a nagytekintélyű Imre János furcsa szavait codifikálja.

A Műszótár így is eltévesztette célját; a műszavak anarchiáját nem szüntette meg, sőt a szófaragás kedvét csak élesztette. Ez annál jobban virágzott, minél nagyobb tért hódított a magyar gondolkodók körében a német romantikus idealismus. Ennek rendszerei, minthogy a legelvontabb s legsubtilisebb elmélkedések gyümölcsei, még a philosophálásra évszázadok óta kiesiszolt és hajlékony angol és francia nyelvet is nagy próbára tették. A csecsemőkorát élő magyar philosophiai nyelv meg éppen fejletlen és alkalmatlan volt a külön-

ben is homályos német dialektikai fordulatok kifejezésére. Így páratlanul érthetetlen műnyelv kapott lábra Fichte, Schelling s főképp Hegel magyar hívei között. A németeknél a költészet és philosophia nyelve, mely a lelki élet gondolati és érzelmi elemeinek legfinomabb rezdületeit és árnyalatait van hivatva kifejezni, a XVIII. században úgyszólván karöltve fejlődött ki. Nálunk ez a párhuzamosság hiányzik.³ Költői nyelvünk, főképp Vörösmarty géniuszának varázsütésére, már nagyra fejlett, amikor philosophiai nyelvkészségünk még egészen kezdetleges s a legelemibb fogalmakat sem tudja kifejezni. S ebbe a szántatlan nyelvi talajba akarják már a berlini egyetemen tanult magyar philosophusok Hegelnek sajátos, a németektől is sokszor alig értett merész szófordulatait átültetni. «Mihelyt az előszón túl, e rettentő közvetlen Vanokhoz jutottatok — kérdi Szontagh Gusztáv, a skót common sense józan magyar képviselője «a hegelileg elkínzott érdemes olvasóktól» — nemde elkábult fejetek, nemde azt hívétek, hogy kínai nyelven beszélnek?»⁴ A harmincas évek végén az *Athenaeumban* és a *Figyelmezőben* megvívott hatalmas hegeli vita, melyben a hegelianus Taubner, Tarczy, Szeremlei és Wargha érthetlenségig homályos, új műszavak füstjébe burkolt tanait Szontagh és Vecsei szedik szét és csipkedik, különösen szem elé tárja philosophiai nyelvünk e korbéli fejletlenségét és hiányait.

Ezért az Akadémia philosophiai osztálya a műnyelv kérdését később is állandóan napirenden tartja, de most már azzal az igénnyel lép föl, hogy a tőle jóváhagyott új műszavak általánosan kötelező erejűek legyenek. 1847-ben Szilasy a már régebben divatozó bölcsel, bölcselő, bölcsélet, bölcsélettan szavakra kér jóváhagyást, ezt az osztály meg is adja. De már néhány hónap múlva Toldy Ferenc indítványára a bölcsész és bölcsészlet szavakat is approbálja. Ugyanekkor emelik műszó-rangra a következőket: elméleti: theoreticus, gyakorlati: practicus, észtan: logica, ismetan: metaphysica, széptan: æsthetica, jogtan: ius naturae, erkölcs-tan: ethica, egélytan: theologia. Az Akadémia tekintélye ezeknek a szavaknak már hosszabb és szívósabb életet biztosított (*Acad. Értes.* 1847. 86. és 154. l.).

II.

Az Akadémia azonban mindjárt megalakulása után nem csupán nyelvművelő főcéljának megfelelően a magyar philosophálás nyelvi eszközén iparkodik segíteni, hanem tárgyi tudományos szempontból is a philosophiát fel akarja lendíteni. Nagy alapítójának önismeretprogramját siet a magyar philosophiára is alkalmazni, mikor 1831-ben pályatételül tűzi ki a következő kérdést: «Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a philosophia állapotja iránt; és tekintvén a philosophiát, miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?» Tehát mindjárt a reformkorszak küszöbén, amikor a nemzet hosszú álmából felocsúdva, minden téren magára eszmél, az Akadémia philosophusainkat arra serkenti, hogy elmélkedjenek a magyar philosophiai gondolkodás multjáról és jelenéről, vessenek tudatosan számot a magyar szellem történetéről s ez önismeret alapján jövő programjáról. Lehetetlen e kérdés kitűzésében észre nem vennünk a XIX. század első felében meginduló historizmus általános áramlatát, mely minden szellemi eredmény kutatását annak a történeti fejlődésnek vizsgálatával kezdi, vajjon hogyan lett azzá, ami jelenleg? A történetileg tájékozódni szerető romantika szellemén kívül Hegel volt e historizmus legfőbb zászló-tartója: szerinte a philosophia története nem egyéb, mint a szellem önmagára eszmélésének folyamata. Hegeli nyomon jár a Magyar Tudós Társaság is, mikor a magyar szellem öneszmélési processusának fokára kíváncsi s ezt a fejlődési fokot más nemzetek szellemtörténetének tükrében óhajtja látni.

A pályázaton Almási Balogh Pál, Széchenyi orvosa, viszi el a koszorút,⁵ aki Herder és Hegel elmélete szögéből nyomozza a philosophia fejlődésének feltételeit, melyeket aztán a magyar gondolkodás alakulására alkalmaz. A hazai philosophia multját és jelenét vázolja (e vázlat voltaképp csak bibliographia), a magyar szellemi élet mérlegét igen pessimistikusan állapítja meg. Ennek okait sokféle tényezőben keresi. Így földrajzi helyzetünkben: túlnyomóan barbár

népektől vagyunk körülvéve s el vagyunk zárva a magasabb műveltségű nemzetekkel való szellemi érintkezéstől és eszmecserétől; a külföld ismeretei lassan szívárognak hozzánk. Hiányzik nálunk a fejlettebb tudományos élethez szükséges jólét és gazdagság; szegénységünk miatt nincsenek nyilvános könyvtáraink, iskoláink teljesen elhanyagoltak, tanterveik, belső életük és tanítási módszereik egészen elmaradottak, örökös diktálás és szajkózás folyik bennük, nem is a magyar, hanem a holt deáknyelven, s így a jobb fejekben sem támadhat komolyabb tudásvágy. «Lehet-e rajta csodálkozni, ha az önálló, szabad röptű s kifejlett lelkű ifjúk száma oly kevés? ha a legtalentomdúsabb ifjak is eltöltvén életök legszebb s virítóbb korát, az ily lélekbutító s még emellett idegen (latin) nyelven tanult dolgokkal, kedvesztve hagyják oda iskoláikat?» Hazánkban egy egyetem van, melyben deáknyelven eleve megszabott és cenzurázott tankönyvekből folyik a tanítás, míg a szomszédos Németországban sok főiskola és sok tanár örökösen verseng egymással. A tanulás és tanítás szabadsága híjján nem fejlődhetik ki magyar tudományos élet és műveltség. Ez csak ott virágozhatik, «hol a status a tudományt úgy tekinti, mint erejének s szerencsés létének megbecsülhetetlen gazdagságú forrását, melynek esmerete, ápolása s méltó becsületben tartására teljes buzgalommal ügyel.» Csakis ilyen liberális («szabadelmű») kultúrpolitikai talajon virágozhatik fel a tudomány s vele a philosophia. Nálunk azonban, hol a műveltség igen szűkkörű, «hol az nincs az egész nemzet interesséjében», hol nincs polgári szabadság s nincs fejlett közvélemény: egy-két elszigetelten író philosophus semmire sem mehet.

Almási Balogh a harmincas évek elején rideg és becsületes őszinteséggel megvallja, «hogy mi a philosophiában mindeddig igen csekély előmenetelt tettünk; literatúránk más mívelt nemzetekéhez képest tekintet alig érdemel». Felsorolva a nyugati népek nagy gondolkodóit, keserű nemzeti önismerettel állapítja meg, hogy «nem mutathatunk fel senkit, kit ezeknek ellenökbe tehetnénk, kinek munkálkodása a philosophiai tanulmányok előmenetelére valamit tett volna». Philosophiai műveltségünk, mondja, egészen a kül-

földi, főképp német philosophiai rendszereken alapul. Hazai nyelven írt értékesebb idevágó munkáinkat újjainkon fel lehet számlálni. Egyetlen classikus rangú philosophus sincsen honi nyelvünkre lefordítva. Pedig alapos philosophiai műveltség nélkül igazán a többi tudomány sem művelhető, mert a philosophia «minden tudománynak alapköve, melyből mint valamely törzsökből kell minden tudományos esmereteknek kifejtőzniök». A philosophia története nem egyéb, mint az emberi szellem fejlődésének s előmenetelének rajza. A philosophia művelése azért is fontos nemzeti feladat, mert a polgári rendnek, a társadalom egész életének átfarmálása mindig a philosophiai eszmék nyomán indul meg. A philosophiának nemcsak az egyes szaktudományokra vonatkozóan van nagy elméleti termékenyítő ereje, hanem a gyakorlati-társadalmi életre nézve is rendkívüli a jelentősége.

Az utóbbi ponton kapcsolódik be a reformkorszak magyar philosophiai mozgalmainak eszmekörébe Széchenyi alakja. Tünetényszerű föllépése után pár évre a magyar gondolkodók már benne látják a nemzet életphilosophusát. Almási Balogh 1834-ben úgy dicsóíti, mint a józan angol philosophia, főképp Bacon empirikus és gyakorlati szellemének legnagyobb magyar képviselőjét, aki szerint a philosophia feladata az emberi élet célszerű és hasznos irányítása, a közjónak emberi rendeltetésünkkel egyező előmozdítása, a nemzeti nagyságnak a tudomány által való emelése. Hetényi János a világlátott életbölcset Széchenyit Anarcharsishoz, a nagy skythához hasonlítja, aki Herodotos tanusága szerint a Kr. e. VII. században bejárta Hellast, Athénben Solontól tanult philosophiát s hazatérve, otthon meg akarta gyökereztetni a görög culturát. A philosophia első feltétele az önismeret: ezen kezdette a bölcsekedést Sokratestól fogva Kantig minden nagy gondolkodó. Széchenyi is, mint államphilosophus, a nemzetet, mint nagy erkölcsi személyt, a maga ismeretére akarja felrázni, meg akarja ismertetni vele értelmi és erkölcsi mivoltát, a művelt nemzetekhez való viszonyát, tükröt ad kezébe, hogy benne magát tisztán láthassa. Ehhez azonban mindenekelőtt műveltség szükséges. Azért Széchenyi életphilosophiája a nemzeti nevelést és művelődést sürgeti legjobban.⁶

Majd később látni fogjuk, hogy Akadémiánkon egészen az ötvenes évek végéig elsősorban szóhoz jutó philosophia, a Hetényi—Szontagh-féle «egyezményes rendszer», a philosophus ideálját éppen Széchenyiben pillantja meg. A magyar szellemi élet multjának kutatója előtt itt Széchenyi rendkívül sokágú hatásának új oldala tárul fel. Politikai föllépésével és munkáival a reformkorszaknak nemcsak közjogi és közgazdasági irodalmát, technikai kezdeményezéseivel nemcsak a magyar műszaki tudományt indítja meg, hanem géniusa rányomja a maga bélyegét az ébredező magyar philosophiára is. Sőt az ő szellemi hatása a forrása pädagógiai s cultúrpolitikai irodalmunknak is, mert munkáiban az önismeret követelményét a nemzetnevelés szempontjából állandóan napirenden tartja. Ő rázza fel a magyarságot művelődésbeli elmaradottságának tudatára s fordítja a figyelmet a nemzeti nevelés problémái felé. Államférfiainknak, Eötvösnek, Wesselényinek, Szemere Bertalannak stb. ezentúl a nemzeti nevelés ügye egyik sarkalatos kérdése. A magyar sors jobbrafordultát mindenki a cultura emelésétől várja. Az Akadémia mindjárt megalakulása után több neveléstudományi pályakérdést tűz ki s egész sorozat pädagógiai művet jelentet meg. Először a népoktatás érdeke lebeg előtte: Marczibányi István bőkezűségéből oly vezérkönyvet ad ki, «mely a népoktatóknak s tanulóknak szükséges ismeretet a legkielégítőbben összefoglalja», Warga János hegelianus philosophusnak, lev. tagnak *Az elemi nevelés alapvonalai* c. kétkötetes munkáját (1837), melynek jeligéje Széchenyi aranyszava: «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.» Ezekben a szavakban rejlik egyszersmind a kor neveléstudományi munkásságának legfőbb rúgója. Az Akadémia azokat a módokat is fürkészi, mikép lehetne a «kimívelt emberfők» számát hazánkban a psychológiának kellő technikai-nevelési alkalmazása útján gyorsabb ütemben elérni? Ezért 1834-ben azt a pályakérdést tűzi ki, vajjon «mi haszna s befolyása van és lehetne a lélektudománynak mind a felsőbb, mind az alsóbb néposztályok célirányos erkölcsi és polgári nevelésére?» Az Akadémia három munkát koszorúz meg s mind a hármat kiadja.⁷ Ezeknek a műveknek egyik fő célja «a magyar nem-

zeti character formálása», a hazafias nevelés módjainak megállapítása. A hivatalos bíráló az egyik munka legnagyobb érdemét abban látja, hogy «a' lélektan' közönséges theoriáit hazánkra alkalmaztatja, 's hogyan képeztessek a' magyar jó hazafi, elő is adja». Meglepő, milyen világosan látja mind a három munka, hogy az egészséges politikai demokratiát csakis a művelődési demokracia, az intensív népnevelés készítheti elő. Erősen ostorozza az egyik mű azokat, «akik félnek a népmíveléstől, és azt veszedelmesnek gyalázzák, — kivált politikai tekintetben, mivel így a nagyszámú sokaság igen hatalmassá lenne, ha annak physicali erőjéhez járulna aránylag a szellemi is. Elhiszem, el, emberszörnyetegek, hogy a ti politikátokkal, ellenkezik a népnevelés! — elhiszem, hogy ti azt tovább is szeretnétek kezénél fogva, de egyszersmind szeméit bekötve vezetni, azt örökké kiskorúságban tartva, elidegeníthetetlen természeti jogainak tovább is jótékony (!) védői lenni, azokat saját érdekeiteknek fölálodozó!» A kor ilyen erőteljes demokratikus páthosa vonul végig az Akadémia pædagogiai kiadványain. Ezek okos, népszerű elmefuttatások, melyek azonban a kelletténél nagyobb távolságban állanak a tudományos psychológiától, mint a pædagogia alapvetésétől. Locke még mindig a vezérük, Benekét már ismerik, néha már Herbartot is idézik.

III.

Milyen philosophiai irányok uralkodnak nálunk, amelyekbe az Akadémia munkássága a harmincas években tárgyi és személyi szempontokból belekapcsolódhatott?

A XIX. század első évtizedeinek magyar philosophiája jobbára az eklektikus szellemű tankönyvekben merül ki; jórészüket egyfelől Kanthoz, másfelől a német idealismus egy-egy főképviseelőjéhez való szorosabb ragaszkodás színezi. Ezek tanait főkép a német egyetemeket megjárt protestáns lelkész-professzorok ültetik át hozzánk. Kant gondolatai már a XVIII. század végén nagyon elterjedtek nálunk, úgy hogy a heilytartótanács 1795 június 19-diki rendeletével meg is tiltja a Kant szellemében való tanítást, amint ez egyébként

több helyt Németországban is megtörtént. Nálunk nem is annyira Kant ismeretelmélete kelt érdeklődést, mint inkább etikája (Marton István). Később Kant rendszerének főkép Krug-féle világos és népszerűbb átdolgozása hódít teret (Köteles Sámuel). Fichte, bár Jénában számos magyar ifjú hallgatja, nem igen tud magyar követőre szert tenni. Ellenben Schelling természetfilosóphiája főkép magyar orvosi és természettudományi körökben lelkes követőkre (Pethe Ferenc, Rácz István, Almási Balogh Pál, Nyiry István) talál. Hegelt először a polyhistor philosophus, Fejér György, ismerteti a *Tudományos Gyűjteményben* (1818), de csak a harmincas évek végén föllobbanó Hegel-vita alkalmával tűnik ki, mennyi rajongó híve van a «berlinismusnak».

Legtöbb philosophusunk azonban eklektikus. A katolikus böleselkedők (Fejér György, Ruszek József, Verner József, Imre János) a Wolff-féle philosophiát iparkodnak a scholastikával valami módon kiegyeztetni. Hogy Wolff philosophiája mennyire áthatotta a magyar katolikus tanárok gondolkodását is, arra jellemző, hogy a Wolff szellemében író protestáns hallei professzornak, Eberhardtnak Ethikáját Makó Pál exjezsuita fordítja latinra; katolikus akadémiáinkon és a pesti egyetemen évtizedekig ebből a könyvből tanulnak.⁸

Többen philosophusaink közül magukat az empirismus hívének vallották. Így a skót Reidet követi a nagy antikantiánus vitatkozó, Rozgonyi József. Ugyancsak az empiristikus irányhoz számítja magát Ercei Dániel a debreceni professzor is, Akadémiánk első tagjainak egyike, aki résztvesz a Magyar Tudós Társaság alapszabályainak kidolgozásában is. Egyik munkájának előljáró beszédében 1813-ban azt kérdi, vajjon ki szerint kell a philosophia rendszerét kidolgozni? «Wolff szerint, vagy, minthogy a régiek megavúltak és a philosophiának is van módija, s már ma Kant, Fichte, Schelling adják a tónust, az ő húrjukon pendül a philosophia, Kant, Fichte vagy Schelling szerint? Éppen nem! . . . Mindenikben van jó is, rossz is. Csak a' hát a kérdés: melyikben van legtöbb jó és legkevesebb rossz? Én az ontológiában megmondandó okokra nézve választottam az empirismust; és

azért sem Wolfra, sem Kantra, sem másra nem szorultam.»
(*Philosophia*, 1813. 5. 1.)

Ilyen a philosophia állapota hazánkban, amikor a Magyar Tudós Társaság kapui megnyílnak. Néhány philosophus, esekély philosophiai irodalom. A philosophiai osztályba 1830-ban csak négy tagot választanak; ezek közül is csupán kettő céhbéli philosophus: a pesti egyetem két tanára, Imre János és Szilasy János. Döbrentei Gábor irodalomtörténész és nyelvész, aki sohasem mutatott fel munkásságot a philosophia terén, legfeljebb 1847-ben, amikor Apáczai Jánosról olvas fel; Berzsenyi Dániel pedig költő, aki csak nemrég kezd æsthetikai tanulmányokba mélyedni, hogy a Kisfaludy Károllyal s Vörösmartyval meginduló nemzeti romanticizmussal szemben a classikus irány szellemét megvédelmezze. Ilyen célú æsthetikai elmélkedésének gyümölcse akadémiai székfoglalója: «Poétai harmonisztika», melynek jelentéktelen elméleti eredménye az, hogy «a legfőbb poétai szép nem más, mint a szépnek, jónak, hasznosnak és célirányosnak harmóniás vegyülete.»

Az Akadémia a philosophus tagok számát a harmincas években alig tudja kiegészíteni; az évkönyv évről-évre állandóan három-négy helyet üresnek jelez. A levelezőtagok között is kevés philosophiai érdeklődésű tudós akad. Voltakép azok a nagyobbszabású philosophusok, akik nem a philosophiai osztályba tartoznak, mint Kölcsey, legmélyebb etikusunk és æsthetikusunk e korban, vagy br. Eötvös József, nagy államphilosophusunk és lélekelemzőnk. Az Akadémián elhangzott első philosophiai értekezések a philosophia céljáról és jelentőségéről nagy általánosságban tartott elmélkedések, mondhatnók: a philosophiai publicistika körébe tartoznak.¹⁰ Bár a francia philosophia újabb idealistikus fordulata is, melynek Cousin a képviselője, érdeket kelt,¹¹ lényegében a magyar philosophia az Akadémián a német idealizmus eszmekörében mozog. Nyíry István Schelling hatása alatt, akit Akadémiánk első kültagjai közé választott, az æsthetika problémáit iparkodik rendszerezni;¹² itt jutnak először szóhoz irodalmunkban az æsthetika biológiai motivumai. Ugyancsak Nyíry a német idealizmus észjogát a nőkérdésre alkalmazza, még pedig eléggé feminista szellemben.¹³ Bár a német rendszere-

ket bírálja, erősen gondolkörének hatása alatt áll Horváth Cirill is, amikor 1837-ben székfoglalójában azt vizsgálja, vajjon milyen szempontokból kell egy philosophiai rendszert megbírálni, mert hisz úgylátszik a philosophia «maga is tárgháza a legbotlasztóbb ellentéteknek». Hegellel a philosophiát az abszolútum tudományakép határozza meg.¹⁴ Schelling és Hegel rendszerének Németországban is erősen támadott oldala volt pantheistikus irányzata. E vita hulláma hozzánk is átcsapott s a hegelianismus egyik magyar képviselőjét, Tarczy Lajos pápai tanárt erős támadások érték egyháza részéről hegeli gondolkodása miatt. A pantheismus kérdését a Hegel-cultus a harmincas évek végén nálunk is actualíssá tette. Innen érthető, hogy akadémiánk 1837-ben jutalomtételül a pantheismus természetének kinyomozását tűzi ki: milyen befolyása volt a pantheismusnak az ó-, közép- és újabbkori rendszerekre? Horváth Cirill is 1840-ben az Akadémián «Az Isten és a világ közötti viszonyról» értekezik azzal az eredménnyel, hogy «Isten önmagának tudatára nem a világ kifejtése által jut».

IV.

A nagy német idealismus megindulása Fichtében, a *Reden an die deutsche Nation* philosophus rhetorában, a legszorosabban egybeforrt a nationalismussal. A németek nemzeti philosophusukat látták benne, éppúgy, mint száz évvel később, a világháború alatt. Az ő útján jár, de ezt messze kiszélesíti, Hegel, a porosz állam philosophusa. A német szellem metaphysikus hajlama benne tetőpontra jut. Amikor a magyar reformkorszak megindul s a romantikus nemzeti eszme uralkodóvá válik a költészetben s a politikában, természetszerűen a philosophiai mozgalom sem tud megállni annál a követelménynél, hogy csak a philosophia nyelve legyen ezentúl magyar, hanem tartalmilag is önálló, sajátos magyar philosophia megteremtésére tör. Ha a németeknek vannak nagy átfogó, nemzeti jellemüket kifejező philosophiai rendszereik, miért ne lehetne a magyarnak is? A romantikus naiv lelkesedés a nemzeti politika s a nemzeti költészet megszületése után

nemzeti philosophiáról kezd álmodozni. S a harmincas évek végén ez a nagyratörő ábránd bevonul Akadémiánk falai közé is s itt másfél évtizeden keresztül jelentékeny szerepet játszik. E mozgalmat az Akadémia két buzgó tagja irányítja: Hetényi János és Szontagh Gusztáv. Hogy egy ideig ez a tiszteletreméltó, de tudománytalan dilettantismus tekintélyre s hívőkre tudott szert tenni, annak okai a korviszonyokban rejlettek. Ilyen először is a nemzeti eszme egyetemes és kizárólagos uralma: a föltámadt s erőtől duzzadó nemzet öntudata számára hízelgő volt, hogy a magyar génius mélysegeiből új philosophiai rendszer támad, mely nem idegen, hanem a saját szellemi alkatára van szabva. A hegeli rendszer — ez a második ok — amely az időtájt hozzánk átszüremkedett, a magyar elme előtt úgyis homályos és érthetetlen maradt. De meg magában Németországban is összemolott s a szélső idealismus helyébe a vaskos materialismus kezdett lábrakapni, ettől pedig a magyar lélek szintén visszariadt. Így Hetényi, majd Szontagh előtt az az út látszott természetesen, hogy külön a magyar characternek megfelelő rendszert kell teremteni. Nem csekély szerepet játszott e vállalkozásban Herdernek hatása sem, aki annyira hangsúlyozta az egyes népek sajátos szellemi structuráját és bélyegét, amelyet a természeti és faji feltételek határoznak meg. E korbeli gondolkodóink (Kállay, Szilasy, Almási Balogh stb.) irataiban hemzseg a faji-nemzeti vonást kiemelő herderi citátum.

Miben áll a magyar nemzeti philosophia, az «egyezményes vagy harmonistikus rendszer?» Hetényi a magyar gyakorlati, reális eszjárásnak megfelelően iparkodik megszabni már eleve a philosophia munkakörét: a philosophia feladata az egyéni és társadalmi élet széppé formálása a harmónia segítségével, vagyis a kalobiotismus. A harmónia vagy egyezmény az egész világnak, mind a testi, mind a szellemi lényeknek belső lényege: ezzel — kiált fel Hetényi — «a világ elve fel van fedezve!» Az igaz, jó és szép összhangját megvalósítani az életben: ez a philosophiának, mint az életszépítésre célzó gyakorlati élettudománynak célja. Erre van szüksége a magyarságnak, nem pedig az érthetetlen felhősi német meta-

physikai rendszerekre. A philosophia csak akkor töltheti be hivatását; ha életre való s a nemzet jelleméből folyik. Ez a gondolat sűrög-forog különféle bombastikus változatban Hetényinek szétfolyó akadémiai irataiban: ¹⁵ az egyezményes «rendszer» logikai gerendázatát, rendszeres elvi fölépítését és igazolását nagy munkájában (*A magyar Parthenon előcsarnokai*. 1853) is hiába keressük. Műve philosophia helyett rhetorika, rendszer helyett rendszertelenség, konkrét tartalom helyett üres egyetemesség: harmónia melódia nélkül.

Bár ez a philosophia magyarnak indul, szellemi gyökerei mindenestül idegen talajba nyúlnak: egyrészt a Hetényitől annyiszor ábrándosnak és értelmetlennek ócsárolt német idealismusba, másrészt a neoclassicismusnak szintén német-eredetű görög cultusába. Ami az elsőt illeti, Hetényi éppúgy Kruga támaszkodik, mint már előbb Köteles Sámuel, aki szintén az Én valamennyi tevékenységében nyilvánuló harmóniát tekinti a philosophia legfőbb elvének és céljának.¹⁶ Krug viszont Kant és Fichte rendszerét iparkodik a «józan emberi ész» alapján módosítani s közérthetővé tenni. Krug a philosophiában, mint «őstudomány»-ban (Urwissenschaft) önnönmagunk megismerését látja s gyakorlati célt tűz ki elébe: «békét minmagunkban s minmagunkkal, harmóniát a gondolkodásban és az akarásban, ismerésben és a cselekvésben» («nämlich Friede in und mit sich selbst, Harmonie im Denken wie im Wollen, im Erkennen wie im Handeln»). Szerinte a philosophia legfelsőbb elve: «Cselekvő vagyok s keresem az absolut harmóniát valamennyi cselekvésemben.» («Ich bin thätig und suche absolute Harmonie in aller meinen Thätigkeit.»)¹⁷ Ettől az alapelvtől visszhangzik a magyar nemzeti philosophia, a magyar Parthenon előcsarnoka is. De Hegel közvetlen hatása is többször kinyomozható Hetényi gondolataiban, bár nem győzi Hegelt a józan ész nevében ócsárolni. Egyik helyt kijelenti például, hogy a philosophia «az észfölség képviselője, az ő köre tehát . . . korlátolhatatlan», valamennyi tudomány az ő hatósága alá tartozik, mert ő kölcsönzi nekik formális elveiket. Mi egyéb ez, ha nem Hegelnek a philosophiáról, mint absolut tudásról való felfogása? Az is meglepő, hogy Kantnak az észfunctiókról való

elméletét Hetényi többször nagy általánosságban élesen támadja, máskor meg kijelenti, hogy «az ész lelkünknek legfensőbb tehetsége, mely kétféle működést gyakorol, vagy eszméket gyűjt elméletei közben, vagy elveket állapít meg törvényadói fenségében. Az eszmék olyan képzetek, melyeknek tárgyai felül vannak az értelem fogalmain». S ezt a gondolatmenetet tovább fejtegetve, szorosán Kant transzcendentális dialektikájának nyomain kullog, pedig ezt máskor «észkörságnak» bélyegzi.

A harmonizmus magyar nemzeti philosophiájának a német Krug azonban csak egyik forrása. A másik és mélyebb az, amelyből Krug is merít: a Winckelmannal és Goethevel uralomra jutott neoclassicismus görög harmónia-gondolata. A magyar szellemtörténet sajátos paradoxonával állunk szemben: a magyar nemzeti philosophia eszméje a nemzeti romantika betetőzésének indul, s mikor megvalósul, mindenestül a classikus szellemből szívja életerejét, a görög harmónia eszménye alapján akarja megteremteni a nemzet szellemi és erkölcsi életének renaissanceát. Így ölelkezik össze a magyar philosophiában a romanticismus és a classicismus: az előbbi a szülőoka, az utóbbi a formálója. A franciás iskola mellett a német neoclassicismus tereli európai útra Kazinczyval és Kölcseyvel a magyar költészetet: a goethei görög-cultus azonban szélesebb körben nem tud gyökeret verni a magyarság lelkében, mindig idegenszerű marad. A nemzeti irányú romantikus szellem ellenben úgyszólván egy csapásra diadalt arat Kisfaludy Károllyal és Vörösmartyval. A neoclassikus irány emellett tovább él a magyar képzőművészetben (v. ö. Ferenczy István hatását). S most föltámad a magyar philosophiában, még pedig a harmónia elvén keresztül, mely a görög gondolkodás alapvonása.

A görög philosophia a hellén lélek æsthetikai vetülete is: a világ a szépség megvalósulása, de a szépség egyszersmind a jóság és igazság testetöltése is, ezek egymástól elválaszthatatlanok (*καλοκαγαθία*). Pythagoras, aki annyira vonzódik a csillagászathoz, a legesodásabb kozmikus összhang tudományához, a világ lényegét a harmóniában látja; Platon

a kozmost hatalmas műalkotásnak nézi, melynek tervei, művészi mintái, végső fokon magának a szépségnek, magának a jóságnak s magának az igazságnak ideái; Aristoteles előtt a mindenség nem egyéb, mint organismus, melyben minden mindennel célszerűen, összhangzóan összefügg: a világ egy remekül összeillő egész, melyben minden a maga formáját harmónikusan kibontakoztatja, s nem olyan, mint «egy rossz, összefüggés nélküli tragédia». A forma, a cél a görög szemében a dolog lényege s a célból akar mindent érthetővé tenni. A célnak ebből a szerepéből érthető egyben a harmónia jelentősége is a görög theoretikus gondolkodásban. A gyakorlati életre nézve a harmónia legnagyobb hellén filozófusa Sokrates, az εὐπραξία-nak, az állandó önismeretre, erkölcsi jobbulásra, a szépre és jóra való törekvésnek plasztikus gondolkodója.

Benne találja meg Hetényi a magyar gyakorlati gondolkodás antik eszményét. «Hála és üdv ezekért — kiált föl lelkes pátozzsal — a hellen szép lelkeknek! hála főképp Sokrates és a socraticusok dicső nemtőjének! melly elővilágított a néhány századdal ugyan későbbben jött, de éppen e jeles körben működött emberies és mennyei szépségű keresztyén-ségnek, mellynek szelleme nem más, mint tiszta humanitas és καλοκαγαθία, s így igaz parthenizmus.»¹⁸ Bizonysággal Hetényi a neohumanismus egyik atyjának, Herdernek geniuszát is megidézi, hogy a magyar nemzeti philosophiát annál biztosabb alapra helyezhesse. S hogy Sokrates mily joggal tekinthető a sajátos magyar életbölcesség eszményének, Hetényi mindenütt beleszővi fejtegetéseibe a kitünőbb magyar gondolkodók «eszméit, elveit, szép nyilatkozatait».¹⁹ Evvel azt akarja elérni, «hogy a tisztelt nemzet lássa, mikép egész harmonisticája összhangban áll jelesb gondolkodóink észjárásával, . . . mintegy honi földből fakad».²⁰ Egyenest csodát vár a sokratikus bölcseségtől nemzetének lelki formálása, a nemzetnevelés számára. A korabeli magyar életet, melyet a demagóg dialektika, a furfangos rabulisztika ejtett meg (ami ellen Széchenyi és Kölcsey küzdött), a sophistika antik irányával veti egybe, melyből a helléneket Sokrates vezette ki. «A tiszta hellenismus mentheti meg nemzetünket

az említett szellemi bajtól, mert ennek előadása világos és tartalomdús: ez szavakban takarékos, tárgyban gazdag.» Nincs irodalmunkban a görögségnek még egy ilyen lelkes himnusza, mely a nemzet politikai regenerációját is egyenest a hellén gondolkodásmód begyökerezésétől merete volna remélni.

S ezt a harmónikus gondolkodásmódot Széchenyinek, a nemzet philosophusának alakjában látja megtestesülve egy 1850-ben felolvasott akadémiai értekezésében,²¹ akkor, amikor a megvalósítható, reális nemzeti ideál önismeretre rázó magyar Sokratese már kiitta a méregpoharat: Döblingben élő halott. Széchenyi a philosophiát, vagy mint új szóval nevezte: a bölcséleket, éppúgy, mint Sokrates, nem pusztá elméletnek, hanem élettudománynak tekintette. «Kelet népé»-ből az «ok nép»-ét akarta kiformálni, melyet nem ronthat meg a rabulistica, a viszálykodás és irigység démona. Kelet népéből még hiányzik az élet összhangját biztosító mérséklet erénye: innen szellemi és politikai éretlensége. «Mi — mondja Széchenyi — keleti, azaz gögös, magunkat túlbecsülő, saját keblünkbe nyúlni, önismeretre jutni, éppen nem akaró... még kiskorú, sóf gyermek nép vagyunk.» Ebből a szellemi kiskorúságból egyedül az vezethet ki bennünket, ami minden életbölcsesség feltétele: önvizsgálat, öngondolkozás és öncselekvés. Jellemző Széchenyi mély és sokoldalú hatására, hogy a magyar philosophia is, mihelyt azt hiszi, hogy megszületett, mint ideált magának őt reklamálja: a harmonizmus hívét látja benne, mert politikájában közéletet tartott a történeti és az észjog, a dynastia és a nemzet érdeke, a jogok és a kötelességek között; a nemzet egyes rétegeit mindig az egész szempontjából tekintette: tervei nem ábrándosak, hanem a valósággal összhangzóak voltak. Bármily naiv dilettantizmus is ez az ú. n. magyar philosophia, megható és tiszteletre indító az a törekvése, hogyha már nem rendszeres elvek kifejtése útján iparkodik is magát igazolni, de a legnagyobb magyarnak erkölesi és politikai ethosában akarja a maga próbakövét megtalálni. Alig kezdi meg Akadémiánk újra működését az 1849-diki katastropha után, a nemzet szörnyű elesettségében, Széchenyinek életbölcsességében keresi «a magyar egyezményes» bölcselkedés a *consolatio philosophiæ*-t.

V.

Széchenyi, az Akadémia megalapítója, nyugalmazott huszárkapitány volt. Az Akadémiának első csekélyszámú philosophus tagja között két nyugalmazott es. kir. kapitány foglalt helyet, mindkettő széles látókörű, európai műveltségű ember: Kállay Ferenc és Szontagh Gusztáv. Abban az időben nálunk még inkább megvolt a magántudós-typus, a tudós nem volt majdnem szükségkép professzor is. Egyébként a modern philosophia legnagyobb oszlopai egészen Kantig nem tanáremberek voltak: Descartes katonatiszt, Spinoza optikai műszerész, Bacon államférfi, Hume magasrangú hivatalnok, Leibniz diplomata. Szontagh, a művelt katona, fiatal kora óta tanulmányozza kora philosophiai áramlatait. Gyakorlati gondolkodása a német idealizmusnak «eredetiség-vadászásától és rendszerkórságától», másrészt homályos nyelvtől, «badar beszédétől» korán visszariad. Ennek nálunk ő a legbuzgóbb és legfáradhatatlanabb ostorozója. 1839-ben megjelenik egy rendkívül világos, szinte már mai nyelven írt philosophiai bevezetése,²² mely csodálatosképen félév leforgása alatt elkel, tanuságául annak, hogy érdeklődést tudott kelteni a philosophia iránt. Pár év múlva (1843) megírja az első magyar sociológiát, vagy mint szerzője nevezi: «társasági philosophiát»²³ ez mintegy elméleti háttére Széchenyi mérsékelt politikájának, melynek Szontagh kezdettől fogva lelkes híve. Az Akadémia nagyjutalmával koszorúzza meg.

Szontagh philosophiai álláspontja Friesre támaszkodik, aki Kant rendszerét a belső tapasztalás lélektani szempontjai szerint módosította; másrészt a skót iskola főképviselőjére, Th. Reidre, a XVIII. század második felébe nyúlik vissza, a «józan emberi ész», a common sense philosophusára, kinek rendszerét Szontagh korában Royer-Collard és Jouffroy tette Franciaországban ismertebbé és népszerűvé. Hetényi a magyar nemzeti philosophia épületét német és görög nyomon, Szontagh német és skót alapon iparkodott fölemelni.

A philosophia elé Szontagh is egyoldalúan gyakorlati feladatot tűz ki: «philosophálásunk végcélja nem más, mint

gyakorlati munkásságunk eligazodása». Ez felel meg a magyar észjárásnak is: «óvakodni fog — mondja akadémiai székfoglalójában²⁴ — a magyar philosopháló, nehogy a philosophiát merő elméleti tudománnyá alacsonítsa le, mint ezt az újabb német szemlélődési philosophia tette. A philosophia lényegesen életbölcse ség, s mihelyt nem az, téveszti célját». A magyar philosophiának ez a célkitűzése tehát a Hetényiével megegyezik. Emellett a harmónia alap gondolata is. A magyar philosophiának Szontagh szerint «összes tehetségeink harmóniai munkásságán kell alapulni», mert az ember lényege a harmóniai egység. A magyar, józanon szerkesztett philosophia «önmagokkal, a társasággal, világgal és sorssal kibékült s megelégedett embereket és polgárokat képezend».

Amikor Hetényi meghal, Szontagh veszi át az Akadémiában s kívüire a magyar egyezményes philosophia védelmét.²⁵ A világosi katastropha azonban már ekkor a nemzeti romantika álmait szétfújta; a magyar tudományosság kritikai tudata is közben megerősödött s szertefoszlatta a mondvasinált nemzeti philosophia délibábos ábrándját. Már 1847-ben élénk vita folyik Akadémiánk philosophiai osztályának egyik ülésén,²⁶ vajjon lehet-e joggal külön magyar philosophiáról beszélni, mikor a philosophiának nincsen nemzetisége? A vita elég zavaros, mert az ellenfelek más malomban örölnek: nem választják külön a philosophiai rendszerek psychologiai s logikai jellegét. Szilasy János szerint, amint van német, francia, meg angol sajátos philosophia, akkép lehet magyar philosophia is. Ebbe sehogy sem tud belenyugodni az ülésen elnöklő agg Schedius, az aesthetikának Schelling útjait járó professzora, a Philocalia szerzője, akiben mint velejében német culturájú emberben, úgyis kevés a fogékony ság a magyar nemzeti romantika iránt. A német idealismus észcultusában növe fel, sehogysem akar elismerni többféle philosophiát: az emberi ész egy; a philosophia is, ha igaz, csak egy lehet. Nincs szükség német, francia vagy magyar bölcse sézet szerkesztésére. Beszélhetünk a philosophiának a magyar viszonyokra való alkalmazásáról, de nem magyar philosophiáról.

A magyar nemzeti philosophiai mozgalom, mely a magyar gondolkodás történetének igen jellemző epizodja,

psychológiai szempontból helyes alapbelátásból indul ki. Minden philosophia mintegy a nemzeti cultura összesűrített kifejezése, mert az igazi életközösség a nemzet, melynek a philosopháló egyén is csak egyik tagja. Az egyes nemzetek culturája pedig nem csupán az egyforma emberi ész alkotásai, hanem az értékfelfogásé is, mely gyökerében irrationális, a nemzeti karakter szerint különböző. Innen van az egyes nemzetek culturájának (jogrendszerének, vallásának, művészetének, irodalmának), egyben világnézetének, philosophiájának egymástól tipikusan elütő sajátossága. Az nem véletlen, hogy a francia iránytszabó philosophusok túlnyomóan rationalisták s a társadalmi-erkölcsi kérdések területén mindig uniformizálásra, egyenlőségre törnek; vagy hogy az angol gondolkodók tipikusan empiristák, individualisták és utilitaristák; viszont az sem vakeset, hogy a német philosophusok közül oly nagy számmal támadtak mystikusok, a világot az én-ből levezető idealisták, a sokfélében egységet, harmóniát kereső, az ellentéteket, a thesist és antithesist kiegyenlíteni próbáló synthetikus gondolkodók. Azonban, jóllehet a nemzeti szellem és cultura talaja az egyes népek philosophiai gondolkodásmódját s rendszereit sajátosan színezi is, ez a színezet csak psychologiai-történeti fejlemény, mely nem hozható létre mesterséges és szándékos módon. A mi magyar egyezményes rendszeralkotóink azonban tiszteletreméltó naivitással és hazafisággal éppen erre az artefactum-ra törekedtek. Nem vették észre, hogy a nemzeti sajátos színezet egyáltalában nem érintheti a philosophia logikai tartalmát, igazságérvényét. Ha a philosophia mint a világnak és életnek egységes és egyetemes elmélete akar szerepelni, akkor igazolt, logikusan indokolt tudománynak kell lennie; mint ilyen azonban csak az általános, nemzetközileg egyforma emberi ész talaján épülhet fel. Egy nemzet nagy gondolkodóinak philosophiáját mintegy a nemzeti cultura és szellem magáraeszmélésének foghatjuk ugyan fel, de amennyiben ez a philosophia az igazolt tudomány igényével lép fel, próbaköve mégis csak az egyforma emberi ész evidentiája.

Jól látja ezt Erdélyi János, aki az ötvenes évek végén

hadat üzen a nemzeti filosofiának s mindenkorra el is temeti. Herdertől, aki ifjúkorában nagy hatással volt reá (aminek köszönhetjük népmeséink, népdalaink s közmondásaink első gyűjteményét 1846—48-ban), megtanulta a nemzeti sajátosság megbecsülését. Viszont Hegel a lelkébe rögzítette az egyetemes szellem, az általános emberi ész cultusát, mely az egyes nemzeti jellegű filosofiákban csak a fejlődés történeti fokozatait látja. Mint vérbeli hegelianus, szatirikus hévvel védi meg Szontaghék támadásával szemben a német idealismust s ezzel a philosophia theoretikus jellegét.²⁷ E polémiájában tűnik elénk a magyar gondolkodás történetében a logismus első tudatos támadása a psychologismus ellen, mely a magyar egyezményes rendszer egyoldalúan gyakorlati, életrevaló jellegében, mai műszóval élve, a pragmatismus formáját öltötte fel. Szontagh ugyanis egész világosan megformulazza a pragmatismus igazságelméletét: «Minden tudomány bece — mondja — általában, igazságától van föl-tételezve, továbbá életrevalóságától». S mintha már megsejtette volna, hogy ez a pragmatista igazságtheoria félszázad mulva Amerikában fog megszületni: már ekkor a dollár-philosophia technikai hazáját állítja oda a magyarnak eszményképül: «Tekintsetek Amerikára, majdnem kizárólag azon tudományokat művelik, melyek az életben közvetlen hasznuak». A tudománynak s a filosofiának eszerint nem az igazságok megállapítása a célja, hanem egyedül a közvetlen technikai haszon; ha az ismeretnek nincsen gyakorlati értéke, ha nem életrevaló, azaz improductiv, akkor nem is lehet igaz. «Sohasem gondolkoztak — fakad ki ennek hallatára Hegel magyar tanítványa — még oly alacsonyan nálunk a bölcsészet dolgában». Hiába kiált rá Macbeth Banquo árnyékára, a metaphysikára: eredj onnan! Ha az árnyék el tűnik is, újra megjelenik. Leverik: fölkel; megölik: föltámad; rávallanak: újra előttük áll.²⁸

Szontagh a negyvenes évek elején a nagy magyar Hegelvitában leteperzte a hegelistákat, ezek elhallgattak. De most majdnem két évtized mulva Erdélyi szeges írásaiban a «berlinismus» egyszerre föltámad s bosszút áll a régi diadalért. Fejére olvassa Szontagnak, hogy ő is velejében hegelista,

amikor a gondolat és a lét azonosságát tanítja : «Ész van a természetben is szintúgy, mint az emberben ; . . . az összes valóság a mindenható gondolat tárgyilagós létesülése lévén, egy kútfőből és pedig gondolatból eredvén, szükségkép szintazon alaptörvényeknek is hódol, csakhogy az, ami a valóságban a lét törvénye, ismeretünkben a gondolkodás törvénye».²⁹ Mi egyéb Szontaghnak ez a gondolata, mint Hegel rendszerének sarkköve ?

Az egyezményes rendszer úgy született meg, hogy a «hegeli észficamodásokkal» szemben egyesek a magyar józan elmére szabott philosophiát akarták megteremteni. A philosophia kérdése szinte a hazafiság ügye lett. De hazafiság dolgában a hegeliánus Erdélyi sem akart ellenfelei mögött maradni. Egyszerre fölfedezi, hogy semmi más philosophiai rendszerrel sem egybehangzóbb a magyar elmejárás, mint éppen a hegelivel. A magyar közmondások egész bokrát idézi, melyek az ellentéteket egyesítő speculativ gondolkodásmódra vallanak : egynek elmulása másnak újulása ; a világ tagadva szaporodik ; kevésből sokat végy ; sírva vígad a magyar stb. Csodálkozik azon, hogyan merik kigúnyolni a magyar hazafiak Hegelnek anders-sein, an-sich-sein, in-sich-sein, für sich-sein szavait, mikor a régi magyar nyelv tele van a mibenlét, hogylét, mivolt szavakkal. Mi magyarok annyira kevésbé vagyunk áthatva a speculativ gondolkodás fön-ségétől, hogy számára föl sem vesszük a régi nyelv ereklyéit, ott engedjük veszni a szótárban nyelvtörténeti múmiának. Hogy a magyar nyelv természeténél fogva mennyire speculativ-logikai jellegű, legjobban a copulának az ítéletből való elhagyása bizonyítja. Hegel mutatta ki,³⁰ hogy a kopula nem tartozik az ítélet logikai formájához, csupán grammatikai fölösleg, mert az ész az együvé tartozó fogalmakat nélküle is egybekapcsolja. «Én sohasem bírom megfogni — kiált fel Erdélyi hazafias örömmel — mikép tudott egy német böles, Hegel, ily magyarosan, vagy az ősmagyar ezelőtt már századokkal oly hegeli módra gondolkozni. Így szövi be magát az ész a nyelv szavaiba s gondolatformáiba, mikép gubójába a selymér.»³¹ A magyar természeténél fogva speculatióra termett : mint jogásznép, elsőrendű a distinctióban ;

vas annak a feje, aki több adatot megbír a magyar ügyvédnél s boszorkány, aki találékonyabb. Az ilyen népet kár kímélni, sőt erővel ki kell verni a gondolkodásnak, mint nyáját az úsztatónak, hogy ne csak distingváljon mindig, de speculáljon is.³²

Erdélyi buzdítása bizony pusztában hangzó szó maradt: legtöbb tudósunk csak tovább distingvált, de nem speculált. Hegel iskolája már egy emberöltővel azelőtt felbomlott, dialektikai módszerének hatása inkább csak egyes tudomány-szakokban, a jogtudományban, a történetphilosophiában, főkép az æsthetikában élt tovább s éppen az utóbbit nálunk Erdélyi buzgósága és mélysége képviselte.³³ A pædagogióban már előbb Warga István, a jogbölcészetben Szeremlei, a történetírásban Csengery, Szalay és Wenzel, a művészet-történetben Henszlmann munkáiba szűrődtek be a hegeli rendszer egyes sugarai. Az utóbbi a negyvenes években még a speculativ idealismus ellen foglal állást, amikor az ókor és az újkor művészete között párhuzamot von, későbbi munkáiban azonban Hegel jelentékeny hatása ismerhető föl. Ugyancsak a német idealismusnak metaphysikai talaján mozognak Greguss Ágostnak első munkái is; később Rendszeres Széptanában már a psychológiai alapvetésű æsthetikának képviselője. A nálunk már az ötvenes években erősen fellendült uralaltáji összehasonlító nyelvtudomány Hunfalvy Pállal az élén, ridegen elzárkozik a «híres philosophiai tudománytól». Első természetes programja, hogy megállapítsa a rokonyelvek közötti egyezést és különbséget, «a magyar nyelvnek minden izikéjét oklevelesen meghatározza». Hevesen meg is rózza Erdélyi a magyar nyelvészeket, hogy csak az adatokat kutadják a nyelvben s nem philosophálnak. Ő azt szeretné, ha a nyelvész a magyar sajátos észjárását kutatná a nyelvben: vajjon ugyanazt a hangot miért vettük át máskép, ugyanazt a tárgyat miért neveztük el más tulajdonsága alapján, ugyanazt a nyelvtani alakot miért szerkesztjük más módon, mint a többi nép? A hangok, szavak, szerkezetek mögött rejlő felfogás megmagyarázása szerinte a philosophiai nyelvtudomány feladata. A nyelvészek és történészek adatgyűjtő és forrás-

kutató irányzata azonban az ötvenes években már a positivus szellemének európai fuvalmára utal. A philosopháló nyelvészkedésnek s a Horvát István-féle történeti ábrándos constructióknak egyszersmindenkorra vége.

Erdélyi mellett még csak egy jelentékenyebb hegelianus philosophusunk van, ugyanakkor, amikor Madách nagy történetphilosophiai tragédiájának is számos fordulatát és sorát Hegel geniusa ihleti meg: Kerkápoly Károly. Ő is, akárcsak Erdélyi, jól látja a tudományos szellemnek a metaphysikától való általános elfordulását; ezt azonban nem valami egyetemes szellemi áramlatnak, hanem csak annak a balítéletnek tulajdonítja, «mely a mélyengző szemlélődést nem tartja egyezőnek a magyarnak külreható cselekvény természetével s mely véli, hogy a szemlélődés terjedésével mindinkább megszűnnék a magyarnak azon gyakorlati jelleme, mely az államélet terén oly fényes eredményeket szült». Azonban Hegel hatása alatt visszariasztó nyelven megírt *Tiszta Észтана* (1863), éppen nem volt alkalmas e balítélet szétoszlatására. Pedig számos eredménye igen figyelemreméltó s csak a századunk elején meginduló logisztikus irány jutott olyan értékes belátásokra, mint amilyeneket Kerkápolynál találunk. Irodalmunkban ő választja szét először szabatosan a logikát a psychológiától s formulázza meg a tiszta logika fogalmát. Innen érthető, hogy a logikát nem gondolkozástannak, hanem helyesen gondolattannak nevezi.

Az utolsó magyar hegelianusok majdnem valamennyien Joh. Ed. Erdmannak, a hallei egyetem híres tanárának, a hegel tanok legkiválóbb népszerűsítőjének tanítványai. Őt hallgatja a negyvenes évek végén Kerkápoly Károly, Greguss Ágost, aki több kisebb munkáját magyarrá is fordítja, Domanovszky Endre, később Molnár Aladár. A két utóbbira Hegel rendszerének leginkább történeti iránya hat: Domanovszky megírja a philosophia történetét (4 köt. 1871—1890), de csak a renaissanceig jut el az Akadémiától megkoszorúzott munkáiban; Molnár Aladár a magyar közoktatásügy XVII. századbeli történetét írja meg, melyet Akadémiánk ad ki.

VI.

A mult század második felének általános philosophiai szelleme és különféle áramlata tükröződik vissza a magyar philosophia törekvéseiben is, amint ezek a M. T. Akadémia fórumán jelentkeznek. A hegeli rendszer összeomlása után új philosophiai rendszer egyelőre nincs kialakulóban. Németországban a szélső idealismus nyomában visszahatásképen a materialismus hulláma erősödik, mely a philosophiát a hegeli gógós speculációkkal azonosítja s megvető hangon hirdeti, hogy a philosophiát, az emberi szellemnek ezt az Odysseáját, a természettudományokban folyó exact tapasztalati kutatás már egészen fölöslegessé tette és végleg kivégezte.³⁴ Erős philosophiaellenes szellem kap lábra a positivismus nevében a szaktudományok körében. A philosophia elfordul jelenétől s a maga multjába mélyed, innen akar erőt meríteni az önállóságát fenyegető, a speculatiót elítélő és csak a «tények» fetisizmusát űző naturalismussal szemben. A philosophiának ez a historizáló iránya még Hegel iskolájának szelleméből, a fejlődés világelvéből indul ki: a gondolkodás történetét azért kell vizsgálnunk, mert a történetben maga az ész tárul fel az ő logikai rendjében; amik az egyén fejlődésében az önmegismerés actusai, ugyanazok az emberiség életében a philosophia rendszerei. A philosophia általános historizáló szelleme azonban így inkább hátra néz, mint előre. A csupa historizmus a philosophiai vénát lassankint elapasztja, a friss és új problémalátásnak, mintegy a «gondolatfájásnak» megsökkenését okozza. Az ilyen egyoldalúan historizáló korszakban a philosophiai synthesisre való rendszeres törekvést csupán a «szempontok» cultusa pótolja.

Az Akadémiánk elé terjesztett philosophiai munkálatok túlnyomó része az ötvenes-hatvanas években a philosophia multjára vonatkozik, a systematikus kérdések tárgyalása egészen háttérbe szorul. Különösen előtérben áll az antik világ philosophiája, melynek a németeknél olyan elsőrangú bűvárai támadnak ebben az időben, mint Zeller, Bonitz, Trendelenburg, Waitz, vagy a franciáknál Didot, Barthelemy

St. Hilaire. Ezek hatása alatt Akadémiánkon szépszámú előadás hangzik el Platonról, Aristotelesről, Senecáról.³⁵ Köztük a legértékesebbek azok, melyeket Haberern Jonathán terjeszt elő, aki valóságos apostola az Aristoteles-cultusnak. Ezt szoros összefüggésbe iparkodik hozni kora naturalistikus áramlatával. Aristoteles ugyanis a maga philosophiáját széleskörű megfigyelésre, a tények gazdag alapjára építette. Az evolutio elméletének korában tehát rokonszenvesnek kellett lennie annak a görög gondolkodónak, aki folytonos átmenetet fedezett fel az élettelen s élő között, aki az állatvilágban, mint egészben, fokozatos haladást pillantott meg a fejletlen életalakoktól a mindig tökéletesebb alakok felé, aki minden téren a genetikus felfogásmód képviselője. Haberern lefordítja Aristoteles psychológiáját, politikáját és etikáját.³⁶ De nemcsak az antik, hanem az újkori philosophia classikus alakjairól is ebben az időben sűrűn értekeznek akadémikusaink: Baconról ketten is, Erdélyi János, majd Greguss Ágost (1861, 1863), Descartesról és Schellingről Horváth Cirill (1864, 1862), Kantról és Hegelről Purgstaller József (1864), aki egyébként a legjobb philosophiai tankönyveket írja, Friesről Vandrák András, Schopenhauerről Almási Balogh Sámuel (1864). Láttuk, hogy az Akadémia a magyar gondolkodás történetének megírásáról már 1831-ben pályázat útján gondoskodott. 1841-ben a philosophiai osztály felszólítja tagjait, hogy a hazai jelesebb philosophusok életét és műveit ismertessék; később e felszólítását megismétli.³⁷ Döbrentei Gábor 1847-ben Apáczai Csere János philosophiájáról értekezik, majd az Akadémia Horváth Cirill bevezetésével kiadja Apáczai *Magyar Logikácskáját* (1867).³⁸ Szilasy János több magyar gondolkodónak (Makó Pál, Horváth János, Imre János és Faludi Ferenc) philosophiai munkáit ismerteti, Erdélyi János pedig a magyar philosophia multját tárja föl fáradhatatlan kutatás árán a XVII. század végéig.³⁹

A maga multjába mélyedő philosophia e közben kénytelen Akadémiánk felolvasó-asztalánál is a maga létjogát s önállóságát megvédelmezni a bámulatosan fejlődő természet-tudományokkal szemben, melyeknek positivistá szelleme a philosophiában legfeljebb a többi tudományok eredményei-

nek encyclopædiáját, de nem tőlük tartalmilag különböző önálló tudományt hajlandó látni. Amíg a század elején Németországban az egyetemi ifjak metaphysikai kategóriákért súlyos párbajokat vívnak, most a «philosophus» szó szinte személyes sértés számba kezd menni. Ez a hangulat nálunk is erősen terjed. Ezzel az áramlattal szemben a philosophia sajátos létjogát Somogyi Károly (kanonok, a szegedi Somogyi-könyvtár alapítója), Molnár Aladár s Domanovszky Endre védi meg Akadémiánkon,⁴⁰ kimutatva, hogy kell lennie egy külön tudománynak, mely a tudományos megismerésnek és a létezésnek általános természetét teszi vizsgálódása tárgyává, mert hisz ezzel egyik szaktudomány sem foglalkozik. «A causalitásról — mondja Molnár Aladár hat évtizeddel ezelőtt írt, de jobban ma sem megírható székfoglalójában — épúgy beszél a történész, mint a chemicus ; lényegről, célosságról csak úgy szól az államgazdász, mint az æstheticus ; a geológus csak úgy ítél, következtet, mint a jogtudós, nem azért, mivel æstheticus, jogász vagy természetbúvár, hanem mert gondolkodó ember. De mi az a causalitas vagy a célosság, mik ezek törvényei? Mi viszonyban vannak lényeg és jelen-ség? Mik a helyes ítélés és következtetés kellékei? — azt sem a természettudós, mint a természet búvára, sem a jogász, mint a jogélet nyomozója nem vizsgálhatja. A politikusok és történészek nemesak beszélnek elvekről, hanem fölöttük szigorúan ítélnek ; de mi az «elv?» — ez sem politikai, sem történelmi kérdés». És hasonlóan egy sereg alapfogalmat tesznek már fel eleve az egyes szaktudományok, melyeket maguk nem vizsgálnak meg : ezek kutatása a philosophiának, mint tudománytannak és metaphysikának sajátos feladata. A «metaphysika» szót Molnár, bár csak egyszer és félénken, de mégis ki meri ejteni, abban a korban, amikor szinte el volt átkozva. Egy évtizeddel előbb még Erdélyi János hevesen tör lándzsát a metaphysika tudományos létjoga mellett, mert ennek kikapcsolása az ember számára nem kevesebbet jelent, mint az eszéről való lemondást. «Azonban kérdés : lemondhat-e? A vakond túr, mert neki túrni kell ; az ember gondolkodik, mert ezáltal ember. De továbbá az sem hiába való kérdés : mi minden fogna ez

esetben maradni tudományak metaphysika nélkül? Bizony legföllebb is meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebbenése. Még csak heraldikára sem lehetne kilátásunk.»

Ennek ellenére a század közepétől három évtizeden keresztül Akadémiákon egyetlen metaphysikai értekezés sem hangzik el. A magyar philosophusok vagy a gondolkodás multját vizsgálják, vagy pedig logikai, főkép módszertani kutatásokat folytatnak, mert ez a philosophiának egyetlen területe, melynek önálló létjoga legkevésbé vonható kétségbe. Új metaphysikai rendszerre — mondja Brassai⁴¹ — ezidő szerint nincs kilátás; Hegel után a metaphysika úgy hangzik, mint *Ilias post Homerum*. Efféle elszerencsétlenedett Iliázkák a Comte positivismusa s a Hamilton metaphysikája, a Stuart Milleket nem is említve. Ha metaphysikáról szó lehet, ez legfeljebb eklekticismus számba mehet. Így akadémikusaink kerülve a metaphysikát, különös praedilectióval fordulnak a formális jellegű módszertani kérdések felé. Horváth Cirill 1867-ben kora philosophiai módszereinek meghasonlását jellemzi, azzal a meddő eredménnyel, «hogy a philosophiai módszerek jelen állapotának legkiválóbb tulajdonát a bizonytalanság teszi».⁴² Brassai ugyanekkor egymásután három értekezést is olvas fel a módszerről, de a maga eredeti modorában főkép a módszer didaktikai alkalmazását vizsgálja.⁴³ Egészen a nyelvészkedő Brassai szelleme szól az Akadémiától megjutalmazott s kiadott *Logikájában* (1858). Címe szerint ez a logika ugyan «lélektani alapon» van kidolgozva, de bátran homlokára írhatnók: «nyelvtani alapon» fejtegetve. Hegel Brassai szerint a logikát a metaphysikai vonatkozással teljesen tönkretette, a kettőnek egymáshoz semmi köze. «A logika célja az emberek közt egymás értésének eszközlése; feladata, hogy a beszélőt értelmesen beszélni s a hallót érteni képesítse.» Brassai előtt a logikának mindig társadalmi-psychologiai s grammatikai oldala lebeg. A sok eredetieskedéssel s egészen egyéni műnyelvvvel megszerkesztett logikának nem sok hatása volt.⁴⁴ Brassai azonban még két évtized múlva is egyik akadémiai előadásában (*Logikai tanulmányok*, 1877) szigorúan ragaszkodik a logikának,

mint a kölcsönös megértés tudományának fogalmához, hivatkozva ennek görög nevére, a dialektikára is, ami nem egyéb, mint beszélgetéstan. Ugyancsak nagy ellenfele a logika normatív jellegének, melyet Drobisch formulázott meg: a psychologia a gondolkodás természeti törvényeit vizsgálja, a logika pedig a helyes gondolkodás normatív törvényeit. «De ha a gondolkodás törvényei már megvannak — kiált föl Brassai — s a psychologia megismertette, mi szükség kiszabni vagy parancsolni őket?» A gondolkodásnak szabályokat adni épp oly nevetséges, mint a gyomornak az emésztésre, a szívnek a vérszivattyúzásra, a szemnek a látásra, a fülnek a hallásra, a halnak az úszásra, a póknak a hálókötésre utasításokat kimérni. Minden rendbejön a nyelvész Brassai szemében, ha a «gondolkodás törvényei» helyébe «a gondolatok közlése törvényeit» állítjuk. Brassai éles kritikai eszének különös érdeme az a mód, ahogyan John Stuart Mill módszereinek (egyezés, különbözés, maradványos stb. módszernek) kánonát bírálja. Idevágó elemzése ma is a logikusok legnagyobb figyelmére méltó.

Amíg Brassai a formális logikát a normatív jelleg szempontjából támadja, Domanovszky Endrének ugyancsak a hetvenes évek végén a logika fogalmára vonatkozó tanulmányában Hegel szelleme támad föl. A formális logika programja Domanovszky szerint ugyanis azért helytelen, mert a gondolkodás törvényeit nem tekinti egyben a lét törvényeinek is, pedig az észnek és a valóságnak logikai szerkezete ugyanaz: «a logikai elemnek minden valóságban mint szükségképi mozzanatnak meg kell lennie».⁴⁵

VII.

Hegel hatásának, mely legtovább a logika és az æsthetika területén nyúlt el, nálunk ez az utolsó hullámvetése. Metafizikája most már egyetemesen abban a kritikában részesül, melyet még a harmincas években Kállay Ferenc gyakorolt rajta: «A philosophiának nem az absolutumon kell megkezdenie a vizsgálódást, mert román lesz belőle».⁴⁶ Közben Németországban a philosophiai anarchia közepett a történeti

irányzat a nagy német idealismust megelőző korszakba nyúl vissza, Kantot nemcsak rehistorizálja, hanem egyben a kor szelleméhez alkalmazva, mintegy kortársnak tekintve, benne pillantja meg a philosophia renaissanceának forrását. A «zurück zu Kant!» jelszó, melyet a gondolkodás multjának nagy bűvára, Ed. Zeller kiált világgá (1862), mélyen a kor szellemi structurájában gyökerezik. Az erősen positivista szellem, mely ellensége volt minden metaphysikai speculatió-
nak, Kantban elsősorban a régi metaphysika megsemmisítőjét látta, aki a megismerés határait iparkodott óvatosan ki-
mérni. E mellett Kant alakja a mult homályából azért is bontakozott ki rokonszenvesen, mert összhangban volt a kor naturalistikus szellemével, mely igazi tudományt csak a matematikában s a természettudományokban volt hajlandó látni, azokban a tudományokban, amelyek megismerési módján vizsgálta Kant a megismerés természetét általában. Torkig voltak továbbá a mélyebb gondolkodók a naiv, de gőgös materialismussal (Moleschott, Büchner) s a criticismus nagyon alkalmas volt ennek alapos philosophiai megcáfolá-
sára. Így a kor lelkében már eleve különös belső fogékonyság rejtőzött Kant rendszerének cultusára. Ennek hullámai csakhamar nálunk is jelentkeznek. Kant a magyar gondolko-
dást különben is egyszer már nagyobb erővel megragadta. Rendszerét még életében nálunk főképp a német egyeteme-
ket megjárta protestáns paptanárok szelében tárgyalták. Csakhogy míg a XVIII. század végén s a XIX. század elején Kantnak főképp az erkölcsphilosophiája volt a magyar érdeklődés középpontjában, most, a XIX. század három utolsó évtizedében, a neokantiánus mozgalomnak eredetéhez mérten, nálunk is a kanti ismeretelmélet jut túlsúlyra.

E fordulat Akadémiánkon több ponton érezhető. Először a magyar gondolkodás legnagyobb alakjának, Böhm Károlynak első akadémiai értekezésében 1881-ben (A lényeg formai-sága), mely nemsokára megjelent nagy művének (*Az ember és világa*. I., 1883.) egyik részlete. Böhm szellemi fejlődése egyébként jó tükre az akkori magyar philosophia állapotának. Ifjúkorában (1866) — mint Naplójából kitűnik⁴⁷ — ízig-vérig materialista; Feuerbach különösen mély hatással van reá.

Herbart először jobban imponál neki, mint Kant. De csakhamar az utóbbi válik vezetőjévé, miután előbb még Hegel dialektikai kereteit természettudományi tartalommal próbálja kitölteni. Kant criticismusa döntő volt rendszere kialakulására. Eleinte Kantban ő is csak a metaphysika kritikusat látja, de aztán mindjobban behatol a criticismus positiv szellemébe s ezt, kihüvelykezve a wolffianismus scholasticus formuláiból, továbbfejleszteni iparkodik. Említett akadémiai értekezésében már kiküszöböli a noumenonnak és phänomenonnak Kantnál szereplő metaphysikai dualismusát, mely az utána bekövetkező idealismus ábrándjainak tárt kaput nyitott. Böhm kimutatni iparkodik, hogy a substantia és a jelenség viszonya tisztán logikai conceptio, melyet nem szemlélni, csak gondolni lehet. Böhm rendszere kiindulópontjává az okság vizsgálatát teszi s ennek alapján odajut, hogy a jelenségen túl semmiféle ismeretünk nem lehetséges. Kant subjectivistikus álláspontjára helyezkedik, melyet a legkövetkezetesebben vezet végig, miközben Kant rendszerét megtisztítja az idegen elemektől s továbbfejlesztzi. Így átformálja a substantia-fogalmat, mely Kantnál a noumenon maradványaképp a régi metaphysika vágányán mozog; csak felfogásmódoknak mutatja ki az anyag és az erő fogalmát, melyek Kantnál még realitás-színezetűek. Tisztázza a Kantnál annyira homályos «forma» fogalmát; Kanttal az okság aprioritását vallja, de az okság szükségképeniségét nem a logicumában, hanem a szemléleti tevékenységben keresi. Az ismeretkritika Böhmnél is a régi metaphysika lerombolásához vezet: ez olyan tárgyakra vonatkozik, melyek mint tőlünk független tárgyak, nincsenek adva számunkra; «ismerni tulajdonképpen csak azt bírjuk, amit mi magunk alkotunk, amit a mi formáinkba önthetünk». Ez az eredmény a kor másik nagy áramlatával, Comte positivismusának metaphysikaellenes felfogásával is összhangban áll, mintegy ennek az ismeretelméleti megalapozása. Böhm, bár rokonszenvet érez a positivismus iránt, magát nem engedi a positivisták közé besorozni, mert a philosophia célját nem látja pusztán az ismeretek egyszerű rendezésében és hierarchiájában.

Közben Németországban az újkantianizmus részben Kant-philológiává kezd laposodni: Kantnak problémái helyett majdnem jelentősebbé vált Kant értelmezése, a Kant-probléma. Egyesek észreveszik, hogy a philosophia köre Kant értelmében sem szorítható pusztán az ismeretelméletre, erre a «félénk tartózkodástan»-ra (Nietzsche), mely a megismerést folyton finomabb metszetekre vagdalja, de a sok negatív kritika nem engedi hozzájutni a positiv synthesishez, a rendszeres világnézet kialakításához. Észreveszik, hogy Kant nemcsak a tiszta ész kritikáját írta meg, hanem a gyakorlati ész bírálatát is: erkölesi metaphysikát is szerkesztett, mint rendszerének positiv oldalát. Így kezd megindulni a modern értékelméleti kutatás. Azonban jórészt ferde irányban: az értékelmény pszichológiai síkjában. Böhm legnagyobb tette, mellyel megelőzte a külföldi vizsgálatokat, az érték fogalmának tisztázása, az értékelmélet szilárd alapvetése. Ennek feladatát és alapproblémáját Akadémiánk előtt fejtette ki székfoglalójában (1900)⁴⁸ Először választja itt szét szabatosan az értékelés és az érték mozzanatát s ennek megfelelően a pszichologia és az értékelmélet sajátos feladatát, hogy aztán nagy művében az értékelméleti idealismus álláspontján az értékek hierarchiáját megállapítsa.⁴⁹ E téren mintegy betetőzi a rendszerét éltető subjektivistikus meggyőződést, álláspontja mindjobban Fichte felé tolódik: a Fichte-féle «Setzen» nála a projectio fogalmává tisztul. Ennek egyik hajtása a megismerés centrális mozzanatára, a megértésre vonatkozó finom vizsgálata is, mely a logikai önértéket a jelentésben pillantja meg. Idevágó «ismeretelméleti töredéke» a nagy gondolkodónak Akadémiánkon már hattyúdala vol.⁵⁰

Azok az ifjú szellemi argonauták, akik a mult század hatvanas-hetvenes éveiben a német egyetemekre mentek a philosopha aranygyapjáért, újkantiánus szellemmel töltekezve térnek vissza s itthon főképp ennek szolgálatába szegődnek. Alexander Bernát és Bánóczy József Berlinben 1870 táján Benno Erdmannal, ki később a nagy berlini akadémiái Kantkiadás lelke, s Friedrich Paulsennel, majdan egy nagy Kantmonographia szerzőjével, együttesen mélyednek bele Kant tanulmányozásába. Ennek köszörhetjük egy évtized mul-

tán Alexandernak a *Kritik der reinen Vernunft* százéves megjelenési fordulójára írt s Akadémiánktól kiadott jeles Kant-könyvét, majd Kant Prolegomenáinak s főművének, a *Tiszta ész bírálatá*-nak, fordítását,⁵¹ a *Filozófiai Irók Tárában*. Ezt a M. T. Akadémia anyagilag kezdettől fogva támogatta, mert jól tudta, hogy a magyar philosophiai kultúrát semmi sem mozdíthatja hatékonyabban elő, mint a classikus philosophusok műveinek nyelvünkre való átültetése. Amikor 1881-ben a *Tár* megindult, az emberiség philosophiai közkinséből nyelvünkön úgyszólván: semmi sem állott rendelkezésünkre. Ma irodalmunkban majdnem valamennyi classikus philosophus, némelyik több művel is, képviselve van. Alexander és Bánóczy Kant-fordításaikkal különös érdemet szereztek a magyar philosophiai nyelv megszilárdítása, simulékonnyá és hajlékonnyá formálása körül is, amire nézve félszázadon keresztül éppen Akadémiánk körében annyi tiszteletreméltó törekvés hajótörést szenvedett. Az Akadémia támogatásával megjelent *Filozófiai Irók Tárá*-nak legnagyobb része van a magyar philosophiai műveltség fejlesztésében és terjesztésében.

Az újkantiánus mozgalom áramlatába kapcsolódik bele Medveczky Frigyes régebbi akadémikus munkássága is. Első, németnyelvű munkáiban még arra tesz kísérletet, hogyan kapcsolhatná össze Kant ismeretkritikáját s természet-philosophiáját a modern fejlődéselmélettel. Akadémiánk fórumán azonban már Kant etikájának és jogphilosophiájának összefüggését kutatja, majd Kant szellemében a positivizmus empiristikus felfogásával szemben, mely az etikában is csak ténytudományt hajlandó látni, megvédelmezi az etika normatív jellegét. Később a társadalomelméletek története köti le érdeklődését, végül pedig Pascal lelkének subtilis elemzésébe mélyed.⁵²

Az újkantiánus iránnyal párhuzamosan a hetvenes-nyolevanas évektől kezdve a magyar szellemi életben mind tudatosabban tör előre a positivizmus az Akadémiában s ezen kívül mind a szaktudományokban, mind a philosophiában, úgyhogy az egész magyar tudományos élet-mintegy a positivizmus szellemi éghajlata alatt virágozik. Kant mellett

Comte, J. St. Mill, Taine és H. Spencer nevétől visszhangzik pár évtizeden át, körülbelül századunk elejéig, a magyar tudományos élet valamennyi csarnoka. A jogbölcészletben Pauler Tivadar régebbi észjogi irányát felváltja Pulszky Ágost positivista felfogása Akadémiánkon is. A biológiai és physiologiai irányú æsthetika, mint az általános positivista-ter-mészettudományi áramlat egyik hajtása, Pekár Károlyban talál hivatott képviselőre, kinek munkáját az Akadémia megjutalmazza. Hasonlóképen Jászi Oszkárnak «Művészet és erkölcs» című, ugyancsak ilyen irányban mozgó művét. Maga Beöthy Zsolt, mint az æsthetikának Akadémiánkon irányadó képviselője, nem positivista; de nem is a speculativ «Aesthetik von oben»-nak, hanem Fechner hatása alatt a műélvezés és műalkotás psychológiai elemzésére támaszkodó «Aesthetik von unten»-nak hive, kinek főkép a művészetek történetéből vett példákra vonatkozó elemzése maradáno értékűek. Alexander Bernátnak a művészet lelki indítékaira és értékére s a művészi képzeletre vonatkozó tanulmányai æsthetikai irodalmunk legjelesebb termékei közé tartoznak, melyekben a biológiai szempont nem csekély szerepet játszik.

Amikor az Akadémia 1892-ben egy külön philosophiai folyóiratot indít meg, az *Athenaeumot*, ennek programját szerkesztője, Pauer Imre merőben positivista szellemben szabja meg. Élesen támadja a philosophiának kétezer éves aristotelesi meghatározását, mely szerint a végső okok tudománya. Ezek kutatására az emberi elme nem vállalkozhatik, mielőtt a közelebbi okokkal nincsen tisztában, melyek az egyes tudományok számára oly sok ügyel-bajjal és csak töredékesen hozzáférhetők. A philosophia feladata nem lehet egyéb az *Athenaeum* első szerkesztőjének Comte-ból táplálkozó felfogása szerint, mint az egyes tudományok eredményeinek összegezése, amiből természetesen csak relativ értékű világnézet szerkeszthető, mintegy betetőzésül, s egyben jellemzésül a tudományos haladás időszerint változó állapotának. Minden philosophiai tudományág kizárólag a positiv tudományok tényein s törvényszerűségein épülhet fel. Így a psychológiában a lelki tünemények magyarázata egyes-

egyedül az agyphysiologiától várható. Az ethikának sem jut egyéb szerep, mint az, hogy az erkölisiségnek «az emberi természetben és szervezetben rejlő alapjait kutassa fel», tehát pusztán az öröklés biológiai tényein, a morál- és kriminálstatisztika adatain, a bűnözés psychológiájának pozitív eredményein kell nyugodnia, távol minden a priori érték-speculatiótól.⁵³ Természetesen a magyar philosophálás fejlődése a positivismusnak ezt az egyoldalú, velejében philosophiaellenes program-keretét magában az *Athenaeumban* hamar szétfeszítette.

Legtovább Posch Jenő ragaszkodott a positivismus eredeti orthodox programjához, mely szerint a philosophia csakis a tényekkel, az értékelések psychogenetikájával, de nem az értékek táblájával foglalkozhatik. Az idő elméletéről írt munkájában (két kötet, 1896) az időt, a lelki jelenségeink természetéről szóló hatalmas művében (két kötet, 1914) a lelket csak a régi metaphysika chimerikus maradványának bélyegzi; a lelki jelenségek kizárólag a test reflexei. A merő positivismus szellemes kritikáját Akadémiánk forumán a már századik éve felé járó nagy polyhistorunk, Brassai Sámuel adta meg «Az igazi pozitív philosophia» címen (1896).

A positivismusnak és az újkantianizmusnak, mint a kor leghatalmasabb philosophiai áramlatainak, egybeolvasztásán fáradozik Pauler Ákos is, amikor 1903-ban először lép Akadémiánk elé.⁵⁴ Az ismeretelméleti categoriák problémáját vizsgálva, annyi specifikus pozitív tudományt különböztet meg, ahányféle sajátos, már másra vissza nem vezethető változásnemet találunk a valóságban. Ezen az alapon a tudományoknak olyan rendszerét szerkeszti meg, mely lényegében a tudományok Comte-féle hierarchiájának felel meg. A philosophia azonban a XIX. és XX. század fordulóján világszerte nagy belső átalakuláson megy keresztül. A positivismus minden érdeme mellett elveszti suggestív erejét. Az újkantianizmus életerejé is fokozatosan kiapadóban van, kivéve a bádeni iskolát, Windelband s Rickert értékelméleti irányzatát, mely a meddő ismeretkritikán s Kant-philologián túl pozitív-constructív jelleget ölt. Rickertnek az időtlenül érvényes, absolut értékekről szóló elmélete a magyar gondol-

ködés fejlődésének is egyik hatékony motivumává válik. Ez a felfogás éles bírálat a biologismus és psychologismus ellen, mely a XIX. század utolsó évtizedeiben mint a pozitivismus tényphilosophiája uralkodott az értéktudományok területén. Ezzel párhuzamosan Husserl vizsgálatai (1900) a logika területén indítják meg a küzdelmet a psychologismus ellen s Bolzano redivivus nyomán az igazságnak új elmélete kezd kibontakozni: a tiszta logika. Pauler Ákos e logistikus irány alap gondolatához csatlakozva, több értekezésében először az Akadémia előtt fejt ki ritka eredetiséggel és constructiv erővel a logikai alapelvek új elméletét s a logikai vizsgálat specifikus módszerét, melyet csakhamar általában a philosophia sajátos módszerévé egyetemesít. Ezekre az alapkövekre azóta egy philosophiai rendszer hatalmas kupoláját építette föl, melynek metaphysikai stílusában is a logikai alapelvek a mindig visszatérő alapmotivumok.

Az értékelméleti és logikai idealismus mellett századunk eleje óta szóhoz jutott Akadémiánkon korunk activistikus vagy pragmatistikus gondolatáramlata is, mely küzd «az intellectualismus túlhajtásai» ellen s az élet súlypontját nem a gondolatba, hanem az actióba akarja emelni. E felfogást, melynek ragyogó kifejtését Prohászka Ottokár kísérte meg,⁵⁵ kétségkívül elsősorban Bergson intuitiós philosophiájának varázsa színezi. De ha joggal elismerjük is korunk túltengő intellectualismusával szemben a hatékonyabb cselekvés jogát az élet erőrendszerében, viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül minden antiintellectualismus belső ellenmondását: mihelyt a maga álláspontját tudományosan igazolni próbálja, ez az igazolás csakis az értelem útján mehet végbe. Így az antiintellectualismus «az értelem nevében hirdet harcot az értelem ellen, vagyis az ág végén ülő jámbor öreg módjára maga alatt fűrészeli a fát». (Böhm K.)

Az elméleti irányokon kívül az Akadémia figyelme a gondolkodás történetére is kiterjedt. Az æsthetika múltjának nagyszabású feldolgozása Jánosi Béla pályaműve (3 köt.). A pädagógia történetét Fináczy Ernő tárta föl, mindig különös tekintettel a kor philosophiai áramlataira; kitűnő munkájának középkori részét méltán illette meg az Akadémia nagyjuttalma.

VIII.

Hegelianismus, magyar nemzeti philosophiának nevezett görög-német kalobiotismus, a philosophia körét a maga történetére, majd a logikára, módszertanra szorító irány, újkantianus ismeretelmélet, erős positivista áramlat, értékelméleti és logikai idealismus azok a szellemi fordulópontok, melyek a letűnt század alatt az Akadémia philosophiai munkásságának irányváltozásait jelzik. Ez az út egyszersmind nagyjában azonos a magyar philosophia általános fejlődési menetével. A XX. század elejéig kevés jelentékenyebb gondolkodónk fejtette ki philosophiai munkásságát Akadémiánkon kívül. Itt Kármán Mórra gondolok, akinek mély philosophiai alapvetésű pædagogiai munkáit az Akadémia csak élte alkonyán koszorúzta meg, s Palágyi Menyhéltre, kinek munkássága külföldön nagyobb elismerést aratott, mint itthon, bár ismerettani művének kiadásában Akadémiánk támogatta őt.⁵⁶

Az Akadémiának az utolsó évtizedekben kifejtett philosophiai tevékenysége, egybevetve az előző korszak ilyen irányú élénk munkásságával, talán nem tartható eléggé ki-elégítőnek és intenzívnek. Olyan szervezett munkát, mint amilyen a szaktudományok egyes köreiben található, itt nem tapasztalhatunk. Ennek oka azonban a philosophus tipikus lelki szerkezetéből eléggé érthető. A philosophálás talán jóval inkább a gondolkodó egyéni ügye, személyes elmefeszítése, mint a másfajta tudományos tárgyakkal való foglalkozás; itt nincsenek olyan majdnem személytelen tudományos tárgyi feladatok, mint pl. a természettudományok egyes ágai-ban a leírás, mérés, adatgyűjtés, vagy a történettudományban a források kiadása, ami tervszerűen, átlagos módszertani iskolázás alapján, szinte kiosztható s így jól megorganizálható. Talán éppen a philosophia terén szervezhető céltudatosan és corporativ módon a legkevésbé a tudományos munka. Itt minden a személyes gondolatmunkán múlik, amely szilárd schemákba, előre megállapított metodikai keretekbe és programmba bele nem szorítható. E téren tehát az Akadémiának, mint testületnek, munkája nem a philosophiai gondolatmunka szervezésére irányul-

hat, hanem inkább termékeinek kiadására s támogatására. E tekintetben az Akadémia erejéhez mérten mindig teljesítette kötelességét. Amikor a Böhm Károly alapította (1884) *Magyar Philosophiai Szemle*, a magyar philosophusok e kitünő palæstrája, megszűnt, Akadémiánk új philosophiai folyóiratot indít meg, az *Athenaeumot* (1892-től), mely egyedül tette hosszú időn át lehetővé a philosophiai szakértekezések közzétételét. Támogatta az 1901-ben megalakult Magyar Filozófiai Társaságot, mely eredetileg a positivizmus hívei magyar egyesületének indult: 1915-ben e Társaságnak engedte át az *Athenaeumot* tetemes anyagi segítséggel. Az Akadémia tette lehetővé Posch Jenő két nagy munkájának az idő elméletének (1896) s psychológiájának (1914) kiadását. A philosophiai műveltség terjesztésében nagy érdemet szerzett Akadémiánk könyvkiadó-váialata is egész sereg külföldi s hazai philosophiai monographia megjelentetésével, melyek irodalmunk kiáltó hézagait töltötték be. E célból támogatta anyagilag a *Filozófiai Írók Tárá*t is.

Valamikor úgyszólván az egész magyar philosophiai élet és irodalom az Akadémia tűzhelyén koncentrálódott. A magyar tudományos kultúra mai fejlettségi fokán azonban a philosophiának már számos egyéb jelentős szellemi focusa van. Hogy azonban ezek kifejlődhettek, abban nem jelentéktelen része van az Akadémia régebbi megalapozó munkájának. Feladata ma is ugyanaz: a philosophia szakszerű, teoretikus művelése, másrészt az a törekvés, hogy a philosophiai szellem, az elvszerű látás, minél jobban hassa át közműveltségünket, melynek egységes világnézetre most nagyobb szüksége van, mint bármikor. Az előbbi a szoros életlemben vett tudományos, az utóbbi a népszerűsítő feladat.

Mert ha valaha, a mai kor lelkének, melyet a világtragédia megtörött s melyet úgyis impressionista, az általános nyomorúság és szenvedés közepett annyira szétfolyó s anarchikus gondolkozásmód, a fogalmak aggasztó zavara jellemez, különösen szüksége van fölemelő, az életnek szilárd eszményeket és végső célokat kitűző világfelfogásra. A kor lelke talán sohasem volt annyira alkalmas arra, hogy a philosophia, mint elsőrendű culturhatalom, a maga életformáló

erejét kifejtse. A világ katastropha óta mindenütt, nálunk is, hirtelen megnövekedett a philosophiai gondolkodás iránt való fogékonyság. Az utóbbi években Csonka-Magyarországon sokszorosan több philosophiai könyv fogy el, mint a béke eszendeiben. Ma olyan emberek is buzgón, lélekből philosophálnak, akik még nemrég is mélyen megvetették «a meddő és üres speculatiót». Ez a hirtelen nagyranőtt érdeklődés a világnézeti kérdések iránt a kor lelkének természetéből jól érthető: mikor a régi világ összeomlik körülötte, az élet sikító disharmoniája közepett egyszerre belső szükségét érzi, hogy számot adjon magának arról: mi is végső elemzésben ez a világ? mi végre vagyunk a világon? mi célja és értelme van az emberi életnek és történetnek? E nagy kérdésekre, melyeket a szenvedés vált ki, a lélek megnyugtató választ keres s ebben egyszersmind vigasztalást. Az elvi állásfoglalások, a nagy átfogó igazságok után mély szomjúság fogja el, s az igazság meglátását, mely fölibe lendíti a mindennapi élet megnehezült küzdelmének, erős vigasztalásnak érzi. A fényes antik világ szertezüllése közepett mindenki bölcsekedett s ez a bölcsekedés jórészt Consolatio volt: a philosophiai irodalom jelentékeny része «Vigasztalások»-ban merült ki. A mi, hasonló történeti föltételek között fájdalomban vergődő korunk is elsősorban stoikus megnyugvást keres a philosophiában. A szenvedés a bölcsekedés legfőbb hajtóereje. Az élettől agyongyötört emberi szellem önkénytelenül is eszmények után sóvárog, hogy ezek szolgálatában életét mégis értékesnek higye.

A nemzet mai rettenetes történeti válsága közepett a zilált magyar lélek is lázasan elvi eligazodást, szilárd eszményeket keres. Mert hisz addig él egy nemzet, amíg vannak ideáljai. A beléjük vetett hit adhat egyesegyedül a nemzeti életnek lendületet és tartalmat, ez serkenti a nemzetet a benne rejlő erők teljes kifejtésére, ez emeli fölébe a pusztá egyéni jólét lapos utilitarismusának, ez kölcsönöz a nemzet lelkének szellemi önállóságot és független gondolkodást. Ha nem élnek a nemzeti köztudatban magasabb életeszmények, akkor a köznapi élet pillanatnyi szükségletei válnak egyedül irányzószabóvá s az élvezet kizárólagos céljá; akkor hiányzik

minden elvszerű mérték a nemzeti élet közügyeinek megítélésében, a nemzeti közösség tagjainak viselkedését a pillanatnyi rokon- vagy ellenszenv, az önző pártos érdek irányítja. A mélyebb philosophiai műveltség az öntudatos, elvileg igazolt, magasabbrendű nemzeti életnek is egyik legjelentősebb feltétele. Ennek megteremtése ma a magyar philosophia munkásainak, az Akadémián belül és kívül, a legméltóbb feladata.

Jegyzetek.

¹ Márton István: *Keresztyén theologusi morál vagy erkölytstudomány.* 1796. 692. l. (L. *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése* című munkámat. 1907. 18. l.) Márton a XVIII. század végén magyarul írta philosophiai munkáit; de látva a műnyelv anarchiáját, 1820-ban már latinul adja ki Kant rendszerét ismertető művét: *Systema Philosophiae Criticae.* Viennæ, 1820. 477 lap.

² Köteles Sámuel: *Logika vagy az értelem tudományja.* 1815. VI. l.

³ Éles szemmel látja ezt már 1806-ban Kiss János, amikor sürgeti, hogy «a széptudományoknak (szépirodalomnak) és a philosophiának mindenkor barátságosan kezdet kell egymással fogni a nyelv kiművelésében. Az elsők elevenséget és szépséget, az utolsó fundamentumosságot és értelmességet adnak a nyelvnek . . . A philosophus a dolgokat mindenütt szorgalmasan megakarja különböztetni, kénytelen minden szó és szólás értelmét mennél szorosabban meghatározni s ezer meg ezer apró finom különbségeknek kifejezésére új szókat keresni. Ahonnét a nyelv gazdagítása, különösen a szók sokasítása és a nyelvnek értelmesebbé való tétele főképen a philosophiai munkák érdeme . . . Ha a szép literatura és a philosophia egymással szövetséget kötnek s egymás segítségével formálják a nyelvet, úgy méltán szerencsésnek lehet azt mondani. Ilyen irigylésreméltó szerencséje volt hajdan a görög nyelvnek. A görög philosophusok bizonyos tekintetben egyszersmind költők is és a költők egyszersmind philosophusok is voltak . . . Melly igen messze vagyunk mi magyarok ettől a tökéletességtől! Nálunk többnyire a philosophusok úgy néznek a poezisra, mint alávaló gyermekjátékra, másfelől a poéták, vagy inkább versfaragók, megvetve s alacsonyan gondolkoznak a philosophiáról». (*A magyar nyelvnek mostani állapotjáról.* 1806. 122—4. l.) Kiss János előtt a német költői s philosophiai nyelv együttes fejlődése lebeg: a nagy német költők (Klopstock, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, a romantikusok stb.) egyben mind philosophusok is.

⁴ *Figyelmező.* 1839. évf. 664. l.

⁵ *Philosophiai Pályamunkák.* I. kötet 1835.

⁶ Hetényi János: *A magyar philosophia történetírásának alaprajza. Tudománytár. II. 1837. 153. l.*

⁷ Hetényi János: A lélektudományok nevelési fontosságáról. 1844. (*Philos. Pályamunkák. II. köt.*) Beke Kristóf: A lélektudomány viszonya a neveléshez. 1845. (*Philos. Pályamunkák. III. köt.*) Wargha István: A lélektudomány hatása a nevelésre. 1846. (*Philos. Pályamunkák. III. köt.*)

⁸ *Philosophia novum in usum Universitatis et Academicarum per regnum Hungariae.* Budæ, 1796. l. Fejér György: *Hist. Acad. Scient.* 1835. 111. l.

⁹ *M. Tud. Társ. Évkönyvei. I. 1833.*

¹⁰ Szilasy János: Irány. *M. Tud. Társ. Évk. I. 1833.* Kállay Ferenc: A philosophia tárgya, célja és hasznainak fővonalai. *Tudománytár. 1834. I. 3—46. l.*

¹¹ Kállay Ferenc: A philosophia fordulópontja Franciaországban. *Tudománytár. 1834. II. 125—196. l.*

¹² Nyíry István: A tapasztalati lélekismeretből lehozott szép-tudomány. *Tudománytár. 1834. I. 162—182. l.*

¹³ Nyíry István: Nőjogtan. A szépnem természeti jussainak alaptudománya. *M. Tud. Társ. Évk. 1835.*

¹⁴ Horváth Cyrill: A philosophiai rendszerek méltatása. *M. Tud. Társ. Évk. 1837.*

¹⁵ Hetényi János: Az ész és philosophia fölségéről. *M. Tud. Társ. Évk. 1840—42.* Szépélettan, vagy az egyezményes rendszerre épített felsőbb philosophia. *Athenaeum. 1841.* A társadalmi élet szépsége az egyezménytan világánál földerítve. *M. Tud. Társ. Évk. 1843.*

¹⁶ Kötetes Sámuel: *A philosophia encyclopaediája.* Nagyenyed, 1829. 141. sk. lk. V. ö. Bartók György: Adalékok a magyar philosophia történetéhez. *Athenaeum. 20. évf.* — Magda Sándor: *A magyar egyezményes philosophia.* 1914. 20—42. l.

¹⁷ W. Tr. Krug: *Fundamentalphilosophie.* 1803. 93. l.

¹⁸ Hetényi János: *A magyar Parthenon előcsarnokai.* Akadémiai felolvasmányaiiban alaprajzolta H. J. Pest, 1853. 39. l.

¹⁹ Erdélyi János, az egyezményes rendszer hegelianus bírálója, nagyon is kétségbevonja a görög s a magyar észjárás egyező voltát: «Csak a költészetet hozom fel! Nem megfüröszttöttük-e azt is Hümettus minden illatában, mézharmatában; mégsem volt szánk íze szerinti. Addig játszott velünk a görög képzelődés, hogy utóljára sem értettük. Bölcsészetben még akaratosb a szellem. Mert úgy hiszi, hogy ami jó s megragadni való volt a görög világnak ember-, isten- s természetismeretéből, megvan, él a mai kor tudalmában; hogy az folyvást működik bennünk s hatja gondolatunk világát. Az emberiség a férfikorba is felhozta magával ifjúkori gondolkodásából, ami benne életrevaló volt...; a patakot senki sem téríti vissza kútfejéhez.

Vagy az emberiség élete mind azóta hiába folyt, története hiába nyilatkozott volna?» (*A hazai bölcsészet jelene*. 1857. 136. l.). Ez a Hegel történetfilosófiájának hangja, mely az emberi szellem fejlődésében szükségképi fokokat állapít meg: a ma philosophiája, így a magyar philosophia sem, térhet vissza többé a görögökhöz.

²⁰ U. o. 44. l.

²¹ Hetényi János: Gróf Széchenyi István, mint nemzeti nagy-nevű bölcselelnk jellemzése. *Magyar Akad. Ért.* 1850. 135—144. lk. — Az Akadémia Hetényi J. emlékére Ekelen 1913-ban emlékoszlopot állított föl. *L. Akad. Ért.* 1913. 605—611. Ugyanitt I. Pauler Ákos emlékbeszédét.

²² Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a magyar philosophiához*. 1839. 296. l.

²³ Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. 1843.

²⁴ Szontagh Gusztáv: A magyar philosophia alapelvei és jelleme. *M. Tud. Társ. Évk.* V. köt. 1838—40. Értekezések. 118. l.

²⁵ Szontagh Gusztáv: *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei*. Pest, 1855. A magyar Parthenon alapjai. (*Magy. Akad. Ért.* 1856.) Magyar Philosophia. (*Magyar Múzeum*. 1857.) Eszmecsere az egyezményes bölcsészet körül. (U. o.) Az egyezményes elv és alkalmazása a philosophia külön tanaira. (U. o.)

²⁶ 1847 jún. 14. ülés. *Magy. Akad. Ért.* 1847. 152—5. l.

²⁷ Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. 1857. 10. sk. lp.

²⁸ U. o. 9., 16. l.

²⁹ Szontagh: *Egyezményes philosophia*. 28—29. l.

³⁰ Hegels Werke. *Encyklop.* 527. l.

³¹ Erdélyi i. m. 39. l.

³² U. o. 42. l.

³³ G. Husztiné Révhegyi Rózsa: Erdélyi és Hegel. *Budapesti Szemle*. 1917. 170. köt.

³⁴ A materialismus nálunk is élénk visszhangra talál, főkép a fiatalság körében. Büchner hirhedt könyvét a fiatal br. Láng Lajos fordítja magyarra: *Erő és Anyag*. Tapasztalati-természetbölcseleti tanulmányok közérthető modorban. Írta Büchner Lajos. Többek közreműködésével fordította Láng Lajos. Lipcse, 1870.

³⁵ L. az *Akad. Ért.* 1850—1872. évfolyamait.

³⁶ Haberern Jonathán: *Aristoteles és befolyása az új bölcsészetre és az életre*. Értek. a philos. osztály köréből, III. 1867. — *Aristoteles három könyve a lélekről*. 1865. — *Aristoteles Politikája*. 1869. — *Aristoteles Nikomachoszhoz címzett Ethikája*. 1873.

³⁷ *Magyar Akad. Ért.* 1847. 85. l.

³⁸ Apáczai Csere János *bölcsészeti dolgozatai*. 1867.

³⁹ Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. *Budapesti Szemle*. 1865—7. (3—7. kötet.) Újra kiadva: *Filoz. Irók Tára*. 1885.

⁴⁰ Somogyi Károly: *A bölesészet lényege- és feladatáról*. Pest, 1859.
— Molnár Aladár: *A philosophia mint külön tudomány*. Érték. a
philos. osztály köréből. VII. Pest, 1868. — Domanovszky Endre:
A bölesészet szükségképi tudomány. U. o. 1872.

⁴¹ Brassai Samu: *A módszerről*. I. 1867. 4. l. Érték. a philos.
osztály köréből. IV. sz.

⁴² Horváth Cyrill: *A philos. módszerek jelen állapotjáról*. Érték.
a philos. osztály köréből. I. sz. 1867. 24. l. — *A philosophiai mód-
szerek akadályairól*. U. o. VIII. és IX. szám.

⁴³ Brassai Samu: *A módszerről*. I. rész. 1867. — *A módszer és
némi alkalmazásai*. II. rész. 1869. — III. rész. 1869. Érték. a philos.
osztály köréből. IV., X. és XI. sz.

⁴⁴ Brassai Sámuel: *Logika lélektani alapon fejtegetve*. Pest, 1858.
Ugyanebben az évben az Akadémia egy psychológiát is kiad, Szalai
Istvántól: *Tapasztalati Lélektan*. Pest, 1858.

⁴⁵ Domanovszky Endre: *A logica fogalma*. Érték. a bölesészeti
tudományok köréből. II. köt. IV. szám. 1876. 12., 79. l. V. ö. Alexan-
der Bernát: *Emlébeszéd Domanovszky Endre felett*. 1901. (Akadémia).

⁴⁶ Kállay Ferenc: *A philosophia fordulópontjai Franciaország-
ban*. Tudománytár, 1834. II. 125—196. l.

⁴⁷ Bartók György: *Böhm Károly*. (Naplójegyzetek.) Athenaeum.
1912. 3. l.

⁴⁸ Böhm Károly: *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*.
Értekezések a böles. tudományok köréből. III. köt. 4. sz. 1900.

⁴⁹ Böhm Károly: *Axiologia vagy értékktan. Az Ember és Világa*.
III. köt. 1906.

⁵⁰ Böhm Károly: *A megértés, mint a megismerés középponti
mozzanata*. Értekezések a böles. tud. köréből. III. k. 6. sz. 1910.

⁵¹ Alexander Bernát: *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája*.
I. köt. 1881. — *Kant Prolegomenái minden lehető metaphysikához*.
1887. (*Filoz. Irók Tára*.) — Alexander B. és Bánóczy József: *A Tiszta
Ész Kritikája*. 1891. (*Filoz. Irók Tára*.) 2. kiad. 1913. — V. ö.
Alexander B.: *Bánóczy József. Emlékkönyv Bánóczy J. születése hetve-
nedik évfordulójára*. 1919. 1—38. l.

⁵² Medveczky Frigyes: *A nemzetközi jog elmélete Kant philoso-
phiája szerint*. 1881. Értekez. a társ. tud. kör. VII. l. sz. — *A nor-
mativ elvek jelentősége az etikában*. Akad. szézfoglaló. 1889. Érték.
a böles. tud. kör. III. k. 1. sz. — *Társadalmi elméletek és eszmé-
nyek*. 1887. (A M. T. Akad. könyvkiadó-vájl. — *Tanulmányok Pas-
cabról*. 1910. Érték. a böles. tud. kör. III. k. 7. sz. — *A római
stoicismus társad. elméletei*. 1913. Érték. a philos. és társ. tud. köz.
I. köt. 4. sz. — V. ö. Kornis Gyula: *Medveczky Frigyes emlékezete*.
Athenaeum. 1915. évf. Pauler Ákos: *Medveczky Frigyes emléke-
zete*. 1917.

⁵³ Pauer Imre: *A philosophiai kutatás újabb segédeszközei*.
Athenaeum. 1892. I. köt. 1—19. l. — Továbbá: Újabb álláspont,

módszer és irányelvek az etikában. 1886. *Értek. a bölc. tud. kör.* III. köt. 2. sz. — V. ö. Brassai S.: Az igazi positiv philosophia. 1896. *Értek. a bölc. tud. kör.* III. köt. 3. sz. 3—7. lk.

⁵¹ Pauler Ákos: Az ismeretelméleti kategóriák problémája. 1904. *Értek. a bölc. tud. kör.* III. köt. 5. sz. — Később: A logikai alapelvek elméletéhez. 1911. — A fogalom problémája a tiszta logikában. 1915. *Értek. a philos. és társ. tud. kör.* I. köt. 1. és 5. sz. — V. ö. Kornis Gyula: Új magyar philosophiai rendszer. *Minerva.* 1922. I. évf.

⁵⁵ Prohászka Ottokár: *Az intellectualismus túlhajtásai.* 1910. *Értek. a bölc. tud. kör.* III. köt. 8. sz.

⁵⁶ Palágyi Menyhért: *Az ismeretlen alapvetése.* Az Akadémia támogatásával. 1904.

